

Over de datering van de Middelnederlandse ridderepiek*

Bram Caers & Mike Kestemont, aspiranten FWO – Vlaanderen, Universiteit Antwerpen

Samenvatting

Het dateren van teksten is een van de belangrijkste uitdagingen voor het literair-historisch onderzoek. Slechts door het chronologisch rangschikken van teksten kan men immers een inzicht verwerven in de ontwikkeling van literatuur door de tijd heen. De datering van de Middelnederlandse ridderepiek is een complex probleem waarover weinig eensgezindheid bestaat. Het situeren van teksten is vaak moeilijk, aangezien men moet werken met veel jongere, vaak fragmentarische afschriften. In deze bijdrage brengen we een kritische status quaestionis van het recente onderzoek naar de datering van de Middelnederlandse ridderepiek. Na een beknopte bespreking van de belangrijkste dateringsmethodes bieden we een chronologisch overzicht van de Middelnederlandse ridderepiek, gebaseerd op een kritische analyse van secundaire literatuur. Zo hopen we te komen tot een synthese, die als referentiekader kan dienen voor toekomstig onderzoek.

Correspondentie

Bram Caers &
Mike Kestemont
Universiteit
Antwerpen,
Departement
Letterkunde
Stadscampus, Grote
Kauwenberg 18,
2000 Antwerpen,
België
E-mail
Bram.Caers@ua.
ac.be
Mike.Kestemont@
ua.ac.be

Abstract

Dating texts is one of the most important challenges for research into literary history. Only through a chronological ranking of texts, one can gain insight into the development of literature through time. Dating Middle Dutch chivalric epics is a complex issue, on which little agreement has been reached. Situating texts is often difficult because the original authors' texts rarely survive and researchers have to work with much younger, often fragmentary copies. In this contribution, we present a critical state-of-the-art of recent research into dating Middle Dutch chivalric epics. After a short discussion of the main dating methods, we present a chronological overview of Middle Dutch chivalric epics, based on a critical scrutiny of secondary literature. We hope to reach a synthesis as a point of reference for future research.

* Wij danken Frank Willaert en Remco Sleiderink voor hun opbouwende kritiek bij eerdere versies van dit artikel.

1. INLEIDING

In 1975 publiceerde W.P. Gerritsen zijn artikel ‘Geschiedverhaal of schetskaart’, zijn ‘meest fundamentele en stellig meest vérreikende publikatie’ (Van Oostrom, 1985, p. 198), waarin hij kritiek leverde op de Middelnederlandse literatuurgeschiedschrijving zoals die tot dan was beoefend. Gerritsen beschouwde de literatuurgeschiedenis als een ‘Potemkin-dorp dat onze collectieve onwetendheid omtrent de Middelnederlandse litteratuur aan het oog onttrekt’ (1975, p. 102). De hoeksteen van zijn kritiek vormde de onmogelijkheid tot het dateren van een Middelnederlandse tekst. Zijn bezwaren vatte hij gebald samen in volgende vraag: ‘[v]erbeelden wij ons nu werkelijk dat wij de evolutie, het historisch verloop, van de Middelnederlandse letterkunde zouden kunnen beschrijven als er tussen Veldeke en Maerlant slechts een handvol werken dateerbaar is?’ Als alternatief voor het geschiedverhaal stelde hij een schetskaart voor die zich radicaal verwijderd van de focus op auteursteksten en de beter dateerbare handschriften centraal plaatst. Die worden geïnterpreteerd volgens het stofcomplex waartoe ze behoren, waardoor men het literatuurbeeld van de middeleeuwse dichter en zijn publiek beter zou kunnen benaderen, aldus Gerritsen.¹

Gerritsens artikel, dat aanzet had kunnen geven tot een fundamentele discussie over de grondslagen van de Middelnederlandse literatuurgeschiedschrijving, lokte aanvankelijk weinig reactie uit. Goossens relativeerde in 1982 het pessimisme van Gerritsen en toonde aan dat met betrekkelijk weinig vaststaande gegevens toch een beeld van de vroegste literatuurontwikkeling kan worden geschetst. Enkele jaren later sloot Van Oostrom (1985) zich bij Goossens aan. Hij pleitte niet voor een schetskaart van de Middelnederlandse letterkunde, zoals Gerritsen, maar voor een echt geschiedverhaal dat de literaire ontwikkelingen in hun historisch-culturele én regionale context zou plaatsen.² De dateringskwestie stemde hem in 1985 dus minder somber dan zijn leermeester. Volgens hem moest het ‘met speurzín en combinatievermogen

¹ Dat Gerritsens woorden geen toekomstmuziek zijn gebleven, blijkt trouwens uit het feit dat de *New Philology* (of de *Material Philology*, zie Nichols, 1997, p. 10-11) – die grote overeenkomsten vertoont met het project dat Gerritsen beschrijft – de dag van vandaag vrij enthousiast wordt beoefend binnen de medioneerlandistiek. Een goed voorbeeld hiervan is het congres *Stability and Transformation. Textual Traditions in the Medieval Netherlands* dat op 21-22 september 2010 plaatsvond aan de Universiteit Gent en volledig in het teken stond van de *New Philology*. De *proceedings* van dit congres zijn in voorbereiding.

² ‘Resultaat zal een boek zijn dat in kaart brengt welke literatuur in welke periode en in welke politiek-culturele regio functioneert, en probeert die literatuur in haar specifieke verschijningsvormen en globale karakter te typeren’ (Van Oostrom, 1985, p. 126).

[...] mogelijk zijn ook op de vroege Middelnederlandse letterkunde greep te krijgen' (1985, p. 131). In 1989 mengde zich tot slot een derde stem in het debat. Wackers ging als eerste diepgaand in op de sterktes en zwaktes van Gerritsens alternatief en waardeerde vooral dat de ordening volgens stofcomplex een goede poging inhoudt om de denkwereld van de middeleeuwer te benaderen (vgl. Uyttersprot, 1989). Toen Van Oostrom in 1992, bij een herdruk van zijn eerdere artikel, terugblikte op de discussie leek hij te beseffen dat zijn eigen voorstel tot ordening bij nader inzien niet zo werkbaar was gebleken (p. 134-135). Ook tussen teksten die in eenzelfde milieu zijn ontstaan, bestaan dikwijls grote verschillen die een omvattend geschiedverhaal bemoeilijken. In het derde hoofdstuk van *Stemmen op schrift* gaat Van Oostrom (2006) uitgebreid in op de ridderepiek uit de dertiende eeuw, maar in zijn bespreking is de datering van deze teksten nauwelijks aan de orde. Het valt zelfs op dat verschillende werken die traditioneel als veertiende-eeuws worden beschouwd (bv. *Seghelijn van Jerusalem*) probleemloos in een literatuurgeschiedenis 'tot 1300' worden besproken.³ Hoewel Van Oostrom in 1985 nog scheen te geloven in – of was het hopen op? – de mogelijkheid van een preciezere datering van teksten, is van dat toekomstgeloof in zijn recente literatuurgeschiedenis weinig overgebleven.

In deze bijdrage willen we ons toelagen op het probleem van de datering van Middelnederlandse ridderepiek. We focussen daarbij op de *tekst* en niet op de *tekstdrager* of de handschriftelijke overlevering, omdat we menen dat een dergelijke invalshoek een stimulans kan zijn voor nieuw onderzoek. Het doel dat we met deze bijdrage voor ogen hebben is tweeledig. Ten eerste willen we nagaan in hoeverre de situatie sinds Gerritsens stellingname is gewijzigd. Op het gebied van de datering van teksten lijkt er op het eerste gezicht vooruitgang geboekt. Het valt niettemin op dat tot op heden geen poging is ondernomen om tot een synthese te komen omtrent de ontwikkeling van de ridderepiek. Deze lacune contrasteert met de veel beter bestudeerde ontwikkeling van de paleografische aspecten van de tekstdragers van het genre (Kienhorst, 1988; Klein, 1995; Kienhorst, 1999; Biemans, in druk).⁴ Wie geïnteresseerd is in de teksten heeft amper een referentiepunt en is aangewezen op de zeer algemene gegevens in ondertussen verouderde repertoria als die van Besamusca (1983;

³ Zie hoofdstuk 3, 'Het grote verhaal', in Van Oostrom, 2006. Wij danken deze observatie aan Remco Sleiderink.

⁴ Al kent ook de datering op basis van paleografie haar problemen. De *littera textualis*, die veelal de dienst uitmaakt in handschriften met ridderepiek, is moeilijk precies te dateren (Klein, 1995, p. 1-6).

1985) of Kienhorst (1988).⁵ Recentere inzichten zijn er wel maar moeten worden samengeraapt uit disparate studies, waarin de status van verschillende dateringsargumenten bovendien zelden duidelijk is. We willen de recente ontwikkelingen daarom samenbrengen in een kritische status quaestionis. De datering van de Middelnederlandse ridderepiek wordt er niet makkelijker op bij gebrek aan een overzichtspublicatie. Het gebrek aan een betrouwbaar overzicht van dateringstechnieken is eveneens een lacune. Een tweede doelstelling is daarom het evalueren van de argumenten die zijn aangewend voor het dateren van epische teksten.

In deze bijdrage stellen we de Middelnederlandse ridderepiek gemakshalve gelijk aan de narratieve ridderteksten ontstaan tussen ca. 1150 en 1400 die Kienhorst in zijn *Repertorium van de handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek* (1988) bespreekt. Slechts bij uitzondering zullen we ook andere teksten in ons betoog betrekken. Dat we het schijnbaar probleemloos hebben over de teksten van de ridderepiek behoeft enige verantwoording. Middelnederlandse ridderteksten zijn in de regel slechts in latere (vaak fragmentarisch bewaarde) afschriften overgeleverd. Meestal hebben we geen zicht op hoe deze afschriften zich in taal, stijl of zelfs inhoud verhouden ten opzichte van de originelen (Kestemont & Van Dalen-Oskam, 2009). Om het opzet van deze bijdrage werkbaar te houden, zullen we deze situatie niet problematiseren. Onder de term ‘tekst’ begrijpen we de oorspronkelijke ‘auteurstekst’ of ‘versie’ (Gerritsen, 1963, p. 60) die aan de basis ligt van een afschriftencomplex. Dit wil echter niet zeggen dat we geen oog zullen hebben voor de problematiek van teksten waarvan het onderzoek heeft aangewezen dat ze in verschillende fases tot stand zijn gekomen. Door plaatsgebrek is deze bijdrage beperkt tot de datering van de Middelnederlandse ridderepiek, terwijl lokalisering zoveel mogelijk buiten beschouwing wordt gelaten.⁶

2. DATERINGSMETHODES

Dat ridderepische teksten slecht zijn te dateren, heeft verschillende oorzaken. Een groot probleem is dat we ons meestal moeten baseren op jongere

⁵ Er is nog het recente overzicht van de Karelepiek door Van der Have (2005) maar daar komt datering niet ter sprake.

⁶ De lokalisering wordt wel expliciet geproblematiseerd in een recente bijdrage van Bram Caers (2011).

tekstgetuigen (Gerritsen, 1988, p. 185). Bovendien zijn de meeste teksten fragmentarisch overgeleverd (Geirnaert, 2000). Pro- of epilogen, die soms informatie over de historische situering van een tekst bevatten, zijn daarom dikwijls niet bewaard (Sonnemans, 1995). De gebrekkige overlevering hindert ook andere dateringsmethodes (zie onder). Voor teksten waarvan slechts een klein aantal verzen bekend is, is meestal dan ook een zeer ruime datering voorgesteld. Een andere grote oorzaak van de moeizame datering is het gebrek aan een ‘standaardprocedure’. In het verleden zijn de meest uiteenlopende argumenten gebruikt en een overzichtelijke evaluatie van deze methodes bestaat voor zover wij weten niet. Bovendien beschikt de medioneerlandstiek niet over exacte methodes, zoals de C14-koolstofdatering in de archeologie. Hieronder bieden we een overzicht van methodes die recent zijn gebruikt voor het dateren van teksten. We onderscheiden vanuit praktische overwegingen twee groepen: ‘talige’ en ‘niet-talige’ dateringsmethodes. Talige methodes worden in principe geput uit de taal- en letterkunde. Niet-talige methodes worden ontleend aan andere wetenschappen, zoals de codicologie.

Argumenten uit beide groepen kunnen zowel relatief als absoluut zijn. Absolute argumenten kunnen het ontstaan van een auteurstekst specifiek verbinden met een duidelijk begrensde tijdsmoment (bv. een jaartal of decennium). Relatieve argumenten zijn meestal vager en bepalen de datering van een tekst slechts in verhouding tot een dergelijk welbepaald tijdsmoment (een tekst is bijvoorbeeld ná of vóór een (precies gedateerde) veldslag geschreven, maar men weet mogelijk niet hoe lang daarvoor of daarna). Vaak moeten relatieve dateringen (van verschillend gewicht) gecombineerd worden voor een precieze(re) situering.

2.1. NIET-TALIGE ARGUMENTEN

Een eenvoudig argument is de ‘expliciete vermelding’: het zeldzame geval waarin de tekst zichzelf dateert. In (tussen)prologen, epilogen of zelfs de lopende tekst kunnen auteurs aangeven wanneer ze aan een tekst werkten; meestal geven ze aan wanneer zij een werk begonnen of voltooiden. Het beste voorbeeld hiervan is Lodewijk van Velthems *Merlijncontinuatie*. Tot op de dag nauwkeurig geeft de auteur te kennen wanneer hij de tekst voltooidde, namelijk op witte donderdag van het jaar 1327 (Besamusca, Sleiderink & Warnar 2009, p. 13). Als er geen reden is om hierachter corruptie te vermoeden,

is de tekst in dit geval ‘absoluut’ gedateerd.⁷ Moeilijker ligt het bij teksten waarin de juistheid van de ‘expliciete vermelding’ wordt betwist, bijvoorbeeld omwille van tekstcorruptie. In het geval van de *Roman van Limborch* ontspan er zich een jarenlange polemiek waarin de betrouwbaarheid van de datering in de epiloog danig werd betwijfeld.⁸

Misschien wel het meest betrouwbare argument voor de relatieve datering van een tekst is de ‘oudste tekstgetuige’: aangezien een tekst geschreven moet zijn voor hij gekopieerd kan worden, biedt de datering van de ‘oudste tekstgetuige’ een betrouwbare *terminus ante quem* voor de datering van de tekst.⁹ Een methodologisch voordeel is dat paleografie en codicologie een nauwkeurig instrumentarium hebben voor het dateren van handschriften. Merk evenwel op dat de datering van de oudste tekstgetuige niet noodzakelijk aanduidt hoe veel ouder de oorspronkelijke tekst precies is. Het blijft immers een relatieve en geen absolute datering. De *Walewein* is hier een mooi voorbeeld van: de laatste kopiist van het volledige afschrift in LEIDEN, UB, LTK. 121 dateert zelf zijn kopieerwerkzaamheden in 1350. Hoewel deze mogelijkheid in het verleden amper gehoor heeft gevonden, is het in principe mogelijk dat Vostaert Pennincs werk slechts kort voor die datum afwerkte (Van Dalen-Oskam & Van Zundert, 2007, p. 345-346).

Een derde niet-talig dateringsargument is de referentie aan een ‘historische werkelijkheid’ of het geval waarin een tekst verwijst naar een (wel gedateerd) historisch gegeven, wat een *terminus post quem* oplevert. Als in de *Walewein* wordt verwezen naar helmen die pas vanaf 1230 zijn geattesteerd, kan dat een argument zijn om de *Walewein* nà of tenminste circa 1230 te dateren (Uyttersprot, 1989, p. 133-134). Jammer genoeg verwezen auteurs niet alleen expliciet naar de werkelijkheid – bijvoorbeeld de hofdag te Mainz (1184) in de *Eneas* van Veldeke – maar ook impliciet, zodat eventuele ‘knipoojjes’ voor toenmalige toehoorders heel herkenbaar waren maar vandaag nog moeilijk te ontdekken zijn. Een goed voorbeeld is de vermeende verwijzing naar een

⁷ Merk op dat de expliciete datum in de *Merlijncontinuatie* niet (volledig) door het rijm beschermd is (Besamusca, Sleiderink & Warnar, 2009, p. 13). Niettemin wordt deze datering zelden betwijfeld.

⁸ Hellinga (1953) biedt een goed overzicht van de oudere literatuur. Op hem reageerden o.m. Hegman (1958); Van Gijsen (1993); De Wachter e.a. (2001). In haar dissertatie oppert De Wachter (1998) een nieuwe datering (zie verder).

⁹ Afgezien van problematische casussen in verband met de figuur van Lodewijk van Velthem zoals het Būdingen-fragment of de *Lancelotcompilatie* zijn autografen voor de ridderepiek niet overgeleverd. Zie respectievelijk Houthuys, 2009, p. 322 (noot 8) & 79. Gysseling opperde dat het handschrift van het *Nevelingenlied* dicht bij de auteurstekst zou kunnen staan (1980, p. 375).

wapenschild in Seghers *Trojeroman*, een klein detail waarop verschillende onderzoekers hun Brabantse situering van de roman hebben gebaseerd (vgl. Sleiderink, 2003, p. 50 e.v.). Verder hoort in deze categorie de vermelding van een mecenas thuis. Soms noemt de tekst expliciet een opdrachtgever, zoals in de *Eneas* van Veldeke (Janssens, 2007, p. 123; Willaert, 1993, p. 6). Ook zo'n verwijzing is echter niet altijd duidelijk: zo hebben verschillende onderzoekers zich het hoofd gebroken over welke dame schuilgaat achter het acrostichon (of anagram) in *Alexanders Geesten* (Kuiper, 1999). Bovendien levert een dergelijke referentie vaak slechts een vage absolute datering op, aangezien machthebbers soms ettelijke decennia aan de macht waren. Een ander geval van de 'referentie aan een historische werkelijkheid' is de 'auteursvermelding', met de casus-Diederic van Assenede als klassieke illustratie. De dichter van de Oosterse avonturenroman *Floris ende Blancefloer* maakt zichzelf in de proloog bekend als *Diederic van Assenede*, een schrijver die men vaak heeft geïdentificeerd met *Dierekin van Hassenede*, uit andere bronnen bekend als klerk van de grafelijke administratie van Vlaanderen in de tweede helft van de dertiende eeuw.¹⁰ Aangezien de auteur in dit geval – hoewel vaag – in de tijd valt te plaatsen, geldt hetzelfde voor zijn literaire werk.

2.2. TALIGE ARGUMENTEN

2.2.1. Taalkundige argumenten

Binnen de talige argumenten maken we een onderscheid tussen taal- en letterkundige argumenten. De historische taalkunde is in de eerste groep te situeren. Afgaande op tijdsgebonden taalverschijnselen kan men soms bepalen wanneer een auteur werkte. Die aanpak wordt gevolgd in Kuipers datering van de *Ferguut* (1989, p. 63 e.v.). Een heikel punt hierbij is de betrouwbaarheid van de tekstgetuigen, want in hoeverre is de taal van een tekstdrager eigen aan een auteur veeleer dan een kopiïst? Precies het geval van de *Ferguut* en de veertiende-eeuwse 'corrector' van het enige handschrift tonen aan dat latere kopiïsten een tekst taalkundig konden bijsturen (Kuiper, 1989). Het onderscheid tussen kopiïsten en auteurs is soms moeilijk te maken, temeer omdat we zelden weten hoeveel handschriftelijke 'tussenstappen' er zijn geweest tussen de auteurstekst en het overgeleverde handschrift. Bijvoorbeeld voor de *proza-Lancelot* is onduidelijk of bepaalde taalverschijnselen teruggaan

¹⁰ Zie Kuiper (1998, p. 175-176) die overigens betwijfelt hoe zeker deze identificatie eigenlijk is.

op de auteur of een tussenliggende afschrijver (Willaert, 2010). Een voordeel van de ridderepiek op dit vlak is dat de meerderheid van de teksten berijmd is. Men neemt aan dat kopiisten minder snel ingrepen in rijmwoorden en dat die dus dicht bij de auteur staan. Niettemin is het rijm voornamelijk vooral bestudeerd in het kader van lokalisering en niet zozeer datering (Van den Berg, 1986).

Een ander probleem is in hoeverre er in de middeleeuwen reeds sprake is van een bovenregionale variant van het Middelnederlands. Van Loey merkte in zijn *Klankleer* (1949, p. 6 & 23) bijvoorbeeld op dat bepaalde Vlaamse taalmerken een oostwaartse verspreiding kenden en gaandeweg ook in Brabant opdoken.¹¹ Ook Goossens wees erop dat de Vlaamse schrijftaal en literatuur hun sporen hebben nagelaten in Brabant (1995, p. 45). Zeker de ridderepiek kan Vlaamse taalverschijnselen hebben uitgedragen, getuige de Beierse minnedichter Neidhart, die zich al vóór 1230 ergerde aan de Vlaamse invloed op het hoofse taalgebruik.¹² Deze vragen zijn recent herhaald in de editie van het Wiesbadense handschrift (Schepers & Kienhorst, 2010, p. 78-80). Dateringen die gebaseerd zijn op taalevolutie moeten deze problematiek in rekening brengen. Het is immers niet zeker of Vlaamse woorden en uitdrukkingen in Brabant (en verder oostwaarts) overal gelijk evolueerden.

Stilistische argumenten zijn te situeren op het raakvlak tussen taal- en letterkunde. De Graaf concludeerde in 1980 dat ‘de datering van een gedicht op grond van verstechnische aspecten’ nog niet mogelijk was. Toch ging hij ervan uit ‘dat de bouw van het vers in de loop van de dertiende eeuw en de veertiende eeuw veranderd is, en het zou de moeite waard zijn als we die ontwikkeling konden beschrijven’ (1980, p. 134). Hier verdient het werk van Evert van den Berg bijzondere vermelding. Hij hield zich in de jaren 1980 bezig met een versificatorische analyse van de Middelnederlandse ridderepiek en verkende verschillende mogelijkheden om teksten aan de hand van hun stijl relatief te dateren (1983; 1987). Hij concentreerde zich daarvoor met name op de diachrone ontwikkeling van versbouw en syntaxis. Andere stilistische aspecten die zijn gebruikt voor datering zijn verslengte en onzuivere rijmen (o.a. Kuiper, 1989, p. 63 e.v.; Sleiderink, 2003, p. 33 e.v.; Kestemont, in druk). Tot op heden werd vooral gelet op de ‘primitiefheid’ in versificatie om de ouderdom van een werk te bepalen. Het is een belangrijke nuance dat er meestal wel stilistische aanwijzingen zijn voor de vroege datering van een

¹¹ De paginaverwijzingen zijn naar de vierde herziene uitgave uit 1965.

¹² Van Oostrom (2006, p. 217) baseert zich op Kantola (1981, p. 29-30).

werk, maar dat duidelijke indicaties dat een werk relatief jong (bijvoorbeeld veertiende-eeuws) zou zijn, veel minder voorkomen in de secundaire literatuur.¹³ Een werk wordt soms ‘jong’ genoemd wegens het ontbreken van ‘oude’ verschijnselen. De volgende uitspraak van Knuttel is zeker nog pertinent:

Ook een globale dateering is lang niet altijd mogelijk. Zoodra we boven zekere primitiefheid uit zijn, laat de factor ontwikkeling ons vrijwel in den steek. [...] Zeer veel hing natuurlijk van de persoonlijkheid van den dichter af, vooral toen eenmaal een zekere stijl of trant geschapen was. In veel gevallen kunnen wij niet veel meer zeggen dan: tusschen 1180 en 1300’ (1937, p. 198).

Recent zijn niettemin interessante aanzetten gegeven tot datering op stilistische gronden, bijvoorbeeld rijmvulling (Van Driel, 2007, o.m. p. 31). Hoewel (esthetiserend) stijlonderzoek populair was in de negentiende eeuw, is het later op de achtergrond geraakt (Van Driel, 2003; Fraeters, 2004). Buiten het werk van Van den Berg vinden we weinig onderzoek naar stilistische dateringsmogelijkheden. Daarom is een betrouwbare stilistische dateringsmethodologie nog niet ten volle ontwikkeld (Van Oostrom, 2006, p. 233). Stilistische studies naar goed gedateerde ijkpunten zijn zeldzaam.¹⁴ Kwantitatief onderzoek op basis van digitale corpora kan hier in de toekomst mogelijk soelaas bieden (Hinskens & Van Dalen-Oskam, 2007). Internationaal onderzoek doet vermoeden dat de mogelijkheden tot taal- en stijlkundige datering momenteel onderschat worden.¹⁵

2.2.2. Letterkundige argumenten

Een laatste type argumenten wordt geleverd door de literatuurwetenschap. Ten eerste is er de ‘intertekstualiteit’, die in twee types uiteenvalt (Besamusca, 1991, p. 10 e.v.). ‘Specifiek’ is intertekstualiteit wanneer de ene tekst

¹³ Een ander, slechts weinig onderzocht fenomeen, is ‘stilistische archaïsering’. Precies in de veertiende eeuw lijken sommige dichters bijvoorbeeld opzettelijk een archaïsche stijl na te bootsen (Kestemont, in druk), wat natuurlijk een heikel punt is in verband met de stilistische datering van teksten.

¹⁴ Dergelijke ‘ijkpunten’ zijn wel onderzocht voor de datering van de handschriften van het genre (bv. Klein, 1995) al worden sommige ijkpunten dan weer té stellig geponeerd. Vgl. Klein (1995) en zijn overtuigde datering van de *Lancelotcompilatie* in de periode 1320-1325 vs. het weinig enthousiaste oordeel hierover in Besamusca, Sleiderink & Warnar (2009, p. 25).

¹⁵ In andere taalgebieden zijn wel reeds statistische dateringsmethododes toegepast op middeleeuwse teksten (Ernestus *et al.*, 2007).

gericht verwijst naar een andere tekst, eventueel over de grenzen van het genre heen: als Maerlant het over een *Fierabrase* heeft, kunnen we ervan uitgaan dat een tekst met die naam ouder is dan Maerlants verwijzing. Wel kan het onduidelijk zijn of hij verwijst naar een Middelnederlandse dan wel Oudfranse tekst (vgl. Janssens, 1995, p. 97). Een beter houvast heeft men als een dichter zoals Maerlant gegevens prijsgeeft over de relatieve chronologie van zijn eigen oeuvre (Van Oostrom, 1996, p. 113 e.v.). In het geval van een specifieke ‘titelvermelding’ (bv. *Fierabrase*) is de intertekstualiteit expliciet; in andere gevallen is de intertekstualiteit minder eenduidig. Illustratief zijn de debatten tussen Arturisten in de laatste decennia van vorige eeuw: soms lijken teksten met specifieke verhaalelementen te reageren op andere teksten (Janssens, 1998). Of er daadwerkelijk sprake is van een bewuste intertekstuele stellingname blijft in deze gevallen soms onduidelijk (Besamusca, 1991, p. 17). Bovendien staat niet altijd vast welke tekst nu eigenlijk aan de andere ontleent, hetgeen natuurlijk van belang is voor de volgorde van beide werken: als er al een intertekstueel verband bestaat tussen Seghers *Trojeroman* en de *Parthonopeus*, is bijvoorbeeld niet duidelijk welk van beide werken op het andere voortbouwt (Sleiderink, 2003, p. 180, n. 58).

Soms is een gelijkenis tussen teksten echter niet zo specifiek en lijken teksten enkel op elkaar omdat ze tot hetzelfde genre behoren. Dergelijke ‘generische intertekstualiteit’ (Besamusca 1991, p. 17) is een betrekkelijk vaag dateringsargument: het fenomeen zou in epische literatuur bijvoorbeeld zeldzaam zijn geweest in de vroegste periode, omdat het genre zich nog moest ontwikkelen.¹⁶ Van een tekst die relatief dicht staat bij andere teksten in hetzelfde genre wordt dus soms aangenomen dat die jonger is dan teksten waarin dat minder het geval is (Kuiper, 1989, p. 67). Een ander argument dat hierbij aansluit is ‘thematiek’: men neemt meestal aan dat de thematische voorkeur voor een bepaald type ridderromans – bijvoorbeeld *matière de Bretagne* versus *matière de France* – aan schommelingen onderhevig was. Zo zou de Arturepiek een hoge vlucht hebben genomen in de tweede helft van de dertiende eeuw, terwijl de Karelepiek vooral voor en na deze periode in de smaak zou zijn gevallen (Van den Berg, 1987, p. 13-17). Ook ‘thematiek’ kan dus een argument zijn voor de relatieve datering van auteursteksten.¹⁷

¹⁶ Illustratief is tevens het debat rond Van Oostroms ‘eilandenhypothese’: de verbrokkeling van het vroegste literaire landschap zou een dicht intertekstueel netwerk onmogelijk hebben gemaakt (vgl. Janssens, 1998).

¹⁷ Vgl. Klein (1995, p. 19-20) voor de handschriften. Een andere complicerende factor is dat niet elke regio een gelijkaardige ontwikkeling zou vertonen (Van den Berg, 1987). Omdat wij de

Een ander specifiek-intertekstueel argument is de datering aan de hand van een (anderstalige) brontekst. Veel teksten zijn vertalingen of bewerkingen van Oudfranse (Gerritsen, 1967) en Latijnse (Berendrecht, 1996) bronnen. Als de anderstalige bron van een tekst degelijk gedateerd is, vormt dit een *terminus post quem*. Problematisch is evenwel dat onderzoekers zich hiervoor moeten baseren op inzichten uit een vakgebied dat zij minder goed overzien. Bovendien zijn de dateringen van de bronteksten in kwestie in dat gebied ook wel eens betwist. Zo is bijvoorbeeld zowel de datering van de *Ferguut* (Besamusca, 1991, p. 152) als die van de *Parthonopeus* (Reynders, 2002, p. 24 e.v.; Sleiderink, 2003, p. 180, n. 58) gehinderd door de onzekere datering van de Oudfranse bronteksten. Bovendien is zelden duidelijk welke tekstversie(s) precies de brontekst vormde(n) voor de Middelnederlandse versie (Gerritsen, 1988, p. 185). In een enkel geval, zoals het *Chanson d'Aspremont*, is dat min of meer duidelijk (Kienhorst & Mulder, 1998, p. 299); in andere gevallen is dat veel minder duidelijk en wordt zelfs betwijfeld of de Middelnederlandse tekst wel op een anderstalige brontekst voortbouwt (Besamusca, 2008), of dat er slechts één was (Janssens, 1992, p. 38) en of die redacties wel schriftelijk waren (Gerritsen, 1988, p. 187; Spijker, 1990, o.m. p. 209; Kuiper & Bie-mans, 2004, p. 217). Het is duidelijk dat de datering van de brontekst – tenminste als die zeker is – een van de betrouwbaarste argumenten vormt.

Een argument *hors catégorie* dat tot slot niet mag ontbreken is het ‘auteori-teitsargument’: een datering wordt overgenomen uit het werk van een eerdere onderzoeker en wordt aanvaard, louter op basis van de autoriteit van de eer-dere onderzoeker. Dit is problematisch als de argumentatie van de eerdere onderzoeker niet kritisch wordt herbekeken en zeker als mogelijke problemen worden weggemoffeld achter een autoritaire referentie. Een interessante casus is bijvoorbeeld de (relatieve en absolute) datering van de drie Middelneder-landse vertalingen van de *Lancelot en prose*. Die datering gaat in recente publicaties terug op een vroege, nog tentatieve suggestie van Gerritsen in 1988. Een andere veelgeciteerde bron is ‘Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters?’ (Van Oostrom, 1984). Dit artikel bevat een overzichtelijke tabel met dateringen die later door onderzoekers veelvuldig is geciteerd. Problema-tisch is dat Van Oostrom zélf verschillende van de dateringen niet (met lite-ratuurverwijzingen) heeft verantwoord. Dergelijke dateringen zijn niet

lokalisering van teksten zoveel mogelijk trachten te ontwijken, gaan wij niet verder in op deze problematiek. Gelieerd aan het argument ‘thematiek’ is trouwens het concept ‘genre-vermenging’ dat slechts eigen zou zijn aan de latere epiek (Van den Berg, 1987, p. 10).

noodzakelijk fout, maar worden toch best gecontroleerd bij nader gebruik. In het geval van een autoriteitsargumentatie bestaat ook het gevaar op een ‘waterval-effect’, waarbij een problematische datering steeds minder kritisch uit eerder onderzoek wordt geciteerd en op die manier een eigen leven gaat leiden. Zo zijn er twijfelachtige dateringen uit de negentiende eeuw die nog steeds frequent geciteerd worden zonder de minste problematisering.¹⁸ Hoewel het autoriteitsargument natuurlijk niet zonder waarde is – onderzoekers krijgen niet zomaar een goede reputatie of autoriteit – spreekt het voor zich dat het met de nodige omzichtigheid moet gehanteerd worden. Nauw verbonden met de datering op basis van autoriteit zijn eventuele persoonlijke, zelfs nationalistische motieven die onderzoekers kunnen hebben bij het kiezen van een bepaalde datering. Bekend is bijvoorbeeld dat Van Mierlo de Vlaamse epiek graag erg vroeg dateerde om er meer prestige aan te verlenen (Van Oostrom, 2006, p. 216-218). Dergelijke ‘ideologische’ motieven moeten in het dateringsonderzoek vanzelfsprekend vermeden worden.

In de meeste gevallen hebben onderzoekers een combinatie van argumenten gebruikt. Uitgebreide pogingen tot datering vinden we bijvoorbeeld bij De Graaf (1980: *Flandrijs*) en Kuiper (1989: *Ferguut*). Het spreekt voor zich dat een combinatie van zoveel mogelijk (bij voorkeur onafhankelijke en individueel overtuigende) argumenten de meest solide basis biedt. Het grootste maar meteen ook moeilijkst te vermijden probleem met het combineren van dateringsargumenten blijft de ‘cirkelredenering’. Zo beweert men bijvoorbeeld van *Van den bere Wisselau* dat die tekst nog twaalfde-eeuws zou zijn wegens de talrijke assonanties (stand van zaken in Sleiderink, 2003, p. 33 e.v.), hoewel het handschrift niet ouder is dan de late dertiende eeuw (Kienhorst, 1988, p. 222; Klein, 1995, p. 15). Zonder verdere argumentatie is het natuurlijk gevaarlijk om andere teksten ‘oud’ te noemen omdat zij qua versificatie lijken op de *Wisselau* (Sleiderink, 2003, p. 176, n. 68).¹⁹ Vergelijkbaar is de casus van de ‘tweede helft van de dertiende eeuw’, een periode die wel eens als het hoogtepunt wordt beschouwd van de Middelnederlandse Arturepiek (Van den Berg, 1987, p. 13-17). Die zienswijze wekt argwaan, omdat van weinig

¹⁸ Een tekenend voorbeeld is het debat over de datering van de *Roman van Limborch*. De Wachter liet mooi zien hoe Jonckbloets datering (1291-1317), hoewel gebaseerd op willekeurige emendaties, pas laat in twijfel werd getrokken (1998, p. 357 e.v.). Ze besluit: ‘Ik vind het dan ook onaannvaardbaar dat Jonckbloets datering zonder meer in de literatuurgeschiedenissen werd overgenomen en zelfs in de secundaire literatuur over [de *Limborch*] ook nu nog vaak als een vaststaand feit gepresenteerd wordt’ (p. 359).

¹⁹ In sommige gevallen zou een dergelijke redenering trouwens onjuist zijn (Claassens, 1993, p. 166).

Arturteksten sluitend is aangetoond dat ze toen zijn gedicht. Verschillende Arturteksten worden nu op bijna vanzelfsprekende wijze beschouwd als een product van de tweede helft van de dertiende eeuw, maar het is helemaal niet uitgesloten dat dit genre al veel vroeger in de dertiende eeuw tot bloei kwam.

3. EEN CHRONOLOGISCH OVERZICHT VAN DE MIDDELNEDERLANDSE RIDDEREPEN VOLGENS DE SECUNDAIRE LITERATUUR

Hieronder volgt zoals aangekondigd een overzicht van de datering van Middelnederlandse ridderepik. Hiervoor baseren wij ons niet op nieuw onderzoek maar brengen we een kritische synthese van de bestaande secundaire literatuur. Omdat de voorgestelde dateringen vaak vaag blijven, hebben wij de besproken werken in ‘clusters’ ondergebracht. Wij zien zo af van een exhaustieve chronologische rangschikking zoals Klein (1995) dat voor de handschriften heeft gedaan. Om de grootte van de tekstclusters werkbaar te houden zijn teksten soms ook in geografische of thematische groepen ondergebracht. Hieronder zal niettemin blijken dat deze indeling, hoewel handig, soms in hoge mate artificieel is: een werk kan immers in tijd op de grens tussen twee clusters gesitueerd worden.

3.1. *TRISTAN, LIMBURGSE AIOL, FLOYRIS ENDE BLANTSEFLUR, HENRIC ENDE CLAREDAMIE* (< 1200)

Opvallend genoeg is men het in de secundaire literatuur nogal eens over de datering van de oudste ridderromans. Verschillende daarvan werden geschreven in het Rijn- en Maasland, waar we al in de late twaalfde eeuw volkstalige literatuur zien verschijnen, wat vroeger lijkt dan elders (Goossens, 2000). Het gaat om *Tristan, Limburgse Aiol* en *Floyris ende Blantseflur*. Ook *Henric ende Claredamie* kan worden gerekend tot de bloei van deze oostelijke ridderepik, hoewel die tekst iets noordelijker in de IJsselstreek wordt geplaatst. Van *Floyris* zijn fragmenten overgeleverd van een zeer oud handschrift dat rond 1200 wordt gedateerd (Kienhorst, 1988; Gysseling, 1980; De Smet, 1995, p. 1043-1047). De Oudfranse brontekst is niet overgeleverd maar zou tussen 1150 en 1160 ontstaan zijn (Ruby, 1994, p. 449-450). De Middelnederlandse tekst wordt meestal ca. 1170 gedateerd. Ook van de *Limburgse Aiol* bestaan oude handschriftfragmenten uit het begin van de dertiende eeuw. Daarom dateert men de roman gewoonlijk omstreeks de eeuwwisseling, enkele decennia na

het ontstaan van de Oudfranse bron rond 1160 (Barroux, 1994, p. 27-28). Een gelijkaardige datering is voorgesteld voor *Henric ende Claredamie*, waarvan fragmenten uit de eerste helft van de dertiende eeuw zijn overgeleverd. Voor deze tekst is echter geen anderstalige brontekst bekend (Kienhorst, 1988; Goossens, 2005). De ‘Nederfrankische’ *Tristan* is een moeilijker geval. Mogelijk was deze tekst een zelfstandige vertaling van de Oudfranse *version courtoise* van Thomas d’Angleterre – waarvan de datering in de romanistiek overigens omstreden is.²⁰ Niettemin was deze verhaalstof ook in andere (orale?) versies vroeg gekend in het Rijn- en Maasland, zoals blijkt uit een verwijzing in de liederen van Veldeke (einde twaalfde eeuw).²¹ De identificatie van de brontekst lijkt daarmee onzeker. Het enig bekende fragment van de *Tristan*-vertaling werd door Gysseling medio dertiende eeuw gedateerd (1980, p. 337), maar door Kienhorst (1988, p. 192) in het laatste kwart van die eeuw. We laten de *Tristan* aansluiten bij deze cluster hoewel een jongere datering van de tekst dus niet is uitgesloten. Na deze vroege tekstcluster lijkt in deze regio echter geen ridderepiek meer te zijn ontstaan (De Bruijn, 2011).

3.2. WISSELAU, NEVELINGENLIED (< 1200 TOT CA. 1200)

‘[D]enkelijk twaalfde-eeuws’ was het oordeel van Gysseling omtrent de datering van *Van den bere Wisselau* (1980, p. 529). Ook Van Oostrom dicht de tekst het predicaat toe van ‘het oudste opgeschreven verhaal in de Nederlandse taal’ (2006, p. 83). Men gaat er kennelijk van uit dat de *Wisselau* een van de oudste restanten van de Middelnederlandse epiek is, mogelijk nog ouder dan Veldeke (Sleiderink, 2003, p. 33 e.v.). Aangezien het enige fragment zeker niet ouder is dan de late dertiende eeuw (Kienhorst, 1988, p. 222; Klein, 1995, p. 15), is deze datering vooral stilistisch beargumenteerd op basis van een afwijkende versificatie (onzuivere rijmen, vierrijmen en ongelijke verslengte). De opvallende versificatie zou zich laten verklaren door een hoge ouderdom maar uitsluitel is hier niet te geven, mede omdat de tekst voor zijn opschriftstelling lang mondeling kan gecirculeerd hebben. Wel zou een vroege datering overeenkomen met het Duitse stofcomplex waarop de *Wisselau* zou teruggaan: de *Spielmannsepen*, vooral populair in de twaalfde eeuw

²⁰ Vgl. Fritz (1994, p. 1445-1448) en Buschinger & Spiewok (1986, p. 8).

²¹ Tervooren (2006, p. 98). Winkelman (1998, p. 61) die het overigens heeft over de *Gelderse Tristan*, argumenteert een ontstaanscontext aan het Gelderse hof. Tervooren (2006, p. 98) houdt daarentegen de mogelijkheid Kleef open.

(Sleiderink, 2003, p. 34). Het is evenwel merkwaardig dat de tekst taalkundig geen Duitse brontekst schijnt te verraden (Sleiderink, 2003, p. 35) en dus mogelijk oorspronkelijk Middelnederlands is.

Daarmee deelt de *Wisselau* enkele opvallende eigenschappen met de Middelnederlandse vertaling van de *Nibelungen*, het *Nevelingenlied* (Kienhorst, 1988, p. 146-147). Ook deze tekst plaatst Gysseling op taalkundige gronden nog in de twaalfde eeuw én in dezelfde regio (1980, p. 375).²² Bovendien zou opnieuw de afwijkende versificatie (in *Langzeilen*) een vroege datering kunnen ondersteunen. Aangezien deze tekst evenals de *Wisselau* ook nog eens teruggaat op Duitse stof, zijn de gelijkenissen tussen beide teksten groot. Voor het *Nevelingenlied* zijn de identificatie en datering van de brontekst wel niet zonder problemen: het *Nibelungenlied* wordt gedateerd tussen 1180 en 1210, waardoor een twaalfde-eeuwse datering voor de *Nevelingen* in het gedrang komt. Anderzijds is niet gezegd dat de Middelnederlandse versie rechtstreeks op die tekst teruggaat.²³ Voorwinden situeert de tekst in de dertiende eeuw, maar – uiteraard – vóór de opschriftstelling van het enig bekende handschrift tussen 1260 en 1280 (Voorwinden, 1982, p. 187; Kienhorst, 2006, p. 36-37). De inzet van de vroege datering van de *Wisselau* en het *Nevelingenlied* is groot. Het zwaartepunt van de oudste ridderepik ligt volgens de secundaire literatuur traditioneel in het oosten van het Nederlandse taalgebied. Een oude ontstaansdatum voor de *Wisselau* en het *Nevelingenlied* nuanceert (vgl. Sleiderink, 2003, p. 31-33) echter de stelling dat de oostelijke epiek veel vroeger van start gaat dan de westelijke (Goossens, 1982 & 2005), al staan deze Brabantse teksten duidelijk onder Duitse invloed. In het uiterste westen van het taalgebied (het graafschap Vlaanderen) worden momenteel geen Middelnederlandse ridderteksten gesitueerd voor 1200.²⁴

²² Een radicaal ander standpunt, dat minder ingang heeft gevonden in het vak, wordt ingenomen door Peeters (1983, p. 120), die de tekst ten tijde van Jan I van Brabant dateert. Zijn hypothese is echter minder aannemelijk gezien de betrekkelijk vroege datering van het handschrift. Sleiderink (2003, p. 35 & 55) neemt geen echt standpunt in omtrent de datering van de *Nevelingen/ Nibelungen* maar wijst wel terecht op de moeilijk in te schatten invloed van oraliteit in dezen.

²³ Zie met name Curschmann (1987, p. 926-969). Over de datering van de Duitse tekst Curschmann (1987, p. 932 e.v.). Verhelderend over de plaats van de Middelnederlandse fragmenten in de Duitse traditie is Voorwinden (1982).

²⁴ Mogelijk speelde de rijks grens tussen Frankrijk en Duitsland in deze ongelijke evolutie een rol (vgl. Willaert, 2010). Daarvoor pleit ook de beperkte receptie van Veldekes werk in Vlaanderen (Janssens, 2007, p. 176) en het ontstaan van parallelvertalingen in het westen voor teksten die in het oosten van het taalgebied reeds in vertaling beschikbaar waren, bijvoorbeeld voor de *Floris-* en *Aiol-*stof (Van Driel, 2007, p. 137).

3.3. KARELEPIEK: *FLOOVENT*, *ROELANTSLIED*, *RENOU VAN MONTALBAEN* (CA. 1200 – CA. 1230)

Dat epiek in het westen van het taalgebied voor 1200 afwezig zou zijn geweest, is opvallend gezien het grote aantal teksten dat in de eerste decennia van de dertiende eeuw in het westen wordt geplaatst (zie onder). Bovendien bevreemdt het dat bijvoorbeeld de receptie van de in Vlaanderen werkzame Chrétien de Troyes in het Middelnederlands eigenlijk lang uitblijft. Wie zich niet wil scharen achter de theorieën van Tilvis (1959) – die beweerde dat niet-overgeleverde Middelnederlandse ridderepiek een tussenstadium moet hebben gevormd tussen de Oudfranse en de Duitse epiek – moet zich in afwachting van nieuwe vondsten bij deze stand van zaken neerleggen.²⁵

Traditioneel wordt beargumenteerd dat de Karelepiek het vroegst opgang maakt in de westelijke Middelnederlandse literatuur (Van den Berg, 1987, p. 13). Een fascinerend voorbeeld is de *Floovant*, die niet rechtstreeks terug zou gaan op de Oudfranse *Floovant* (einde 12^e eeuw).²⁶ De recentste editoren (Pfeijffer & Wielaard, 1994) van de tekst dateren die op basis van de archaische poëtica rond de eeuwwisseling.²⁷ De tekstgeleding in het handschrift verraadt duidelijk een *laisse-structuur*, de tekst telt buitengewoon veel asso-nerende rijmen (Kestemont, in druk) en de stijl ervan lijkt zo martiaal en formulair dat vooralsnog niet is uit te sluiten dat deze tekst een van de vroegste representanten is van de epiek in het westen. Ook de lange verzen met binnenrijm lijken te wijzen op hoge ouderdom, al wijst Van den Berg (1983, p. 187) er wel op dat *Vanden levene ons Heeren*, ook een tekst met lange

²⁵ Wij sluiten ons aan bij Besamusca (1992, p. 172, n. 12) die twijfelt aan Goossens' visie dat er in Vlaanderen aan het begin van de dertiende eeuw geen Nederlandstalige letterkunde bestond. Een anonieme reviewer wees op een gelijkaardig debat over de (niet-overgeleverde?) Middelnederlandse minnelyriek vóór 1300 (Willaert, 1997) en de reactie hierop door Tervooren (2008).

²⁶ Williams (1994, p. 450). Pfeijffer en Wielaard (1994) wijzen op het ontbreken van letterlijke overeenkomsten met de Oudfranse tekst.

²⁷ Overgenomen door Van Oostrom (2005, p. 108). Knuttel (1937, p. 197) had geen bezwaar bij een datering vóór Veldeke. De editoren baseren hun oordeel over het vers op Van den Berg (1983, p. 179-180). Volgens hem is deze versificatie een uitloper van een oudere strofische opbouw. In de datering van de teloorgang van het lange vers met binnenrijm is hij niet specifiek. Aan de hand van de bestaande dateringen van enkele teksten die dergelijke versificatie vertonen (*Limburgse Aiol*, *Renout van Montalbaen*, *Vanden levene ons Heren*) merkt hij slechts op dat het lange vers in de Middelnederlandse literatuur langer moet hebben standgehouden dan in de Middelhoogduitse.

verzen en binnenrijm, in de dertiende eeuw wordt gedateerd, waardoor ook de *Floevent* mogelijk iets later kan zijn ontstaan dan de editeurs aangeven. Hoe dan ook verdient deze merkwaardige tekst veel meer aandacht, gezien de ongewone combinatie van aspecten die in het onderzoek naar voren zijn gebracht: de tekst kan *lang* zijn geweest (gezien het driekolommige handschrift: Kienhorst (1988, p. 45), de tekst kan *oud* zijn geweest (gezien de stijl: Kestemont, in druk) en het publiek van de tekst kan *stedelijk* zijn geweest (gezien de inhoud: Van Oostrom, 2005).

Van den Berg noemt de *Floevent* in een adem met het *Roelantslied* en *Renout van Montalbaen*. Knuttel wees al op het grote aandeel onzuivere rijmen in *Renout van Montalbaen*, die volgens hem dateerde ‘uit den tijd van Veldeken en dan eer ouder dan jonger’ (1937, p. 189). De teksten vertonen lange verzen met binnenrijm en kunnen op die basis vrij vroeg, nog vóór ca. 1225, gedateerd worden, aldus Van den Berg (1987, p. 13; vgl. Spijker, 1990, p. 202; 1993, p. 263). Dat komt overeen met de gebruikelijke datering van de Oudfranse *Renaut de Montauban* op het einde van de twaalfde eeuw.²⁸ Het nog dertiende-eeuwse fragment-Riga (Kienhorst, 1988, p. 174; Klein, 1995, p. 14), sluit deze vroege datering niet uit maar bevestigt die ook niet noodzakelijk. Ook het *Roelantslied*, dat slechts op een deel van de bekende Oudfranse *version d’Oxford* teruggaat, wordt rond de eeuwwisseling of in het begin van de dertiende eeuw gedateerd.²⁹

Een ander argument voor de vroegdertiende-eeuwse datering van deze Karelteksten is de parallelle ontwikkeling in de Franstalige epiek in dezelfde periode en regio (Spiegel, 1995). In dezelfde periode ontstaan maar liefst zes verschillende Franstalige bewerkingen van de *Historia Karoli Magni* of de zogeheten *Pseudo-Turpin*, in opdracht van vooraanstaande Franstalige, Vlaamse edelen (Spiegel, 1995, p. 70). Volgens Spiegel beleeft de Karelstof deze belangrijke heropleving omdat ze kadert binnen een onzeker politiek klimaat waarin de aristocratie haar idealen in deze heroïsche stof herbevestigd ziet (1995, p. 73 e.v.). Wij achten het niet onaannemelijk dat de vroege Karelen in deze cluster – in het bijzonder het *Roelantslied* – samenhangen met deze ontwikkelingen in de Franse letterkunde.

²⁸ Callu-Turiaf & Martin (1994, p. 1256-1257). In de hier gebruikte versie (Bossuat *et al.*, 1994) is door een ongelukkige drukfout de datering van de roman 100 jaar opgeschoven. De versie die Kienhorst raadpleegde geeft wel degelijk ‘fin du xiie siècle’ (1964, p. 631).

²⁹ Kienhorst (1988, p. 181), baseert zich op Van Dijk (1981), die echter later (1993, p. 286) om onduidelijke redenen zijn datering verschoof naar het begin van de dertiende eeuw.

3.4. ARTUREPIEK: *WRAKE VAN RAGISEL, FERGUUT-I, PERCHEVAEL* (< 1250)

Volgens Willem Kuiper (1989) is de *Ferguut* de oudste Middelnederlandse Arturroman – de oostelijke *Tristan* lijkt hij niet in rekening te brengen.³⁰ Kuiper beroept zich op de opmerkelijk archaïsche syntaxis van de tekst, de vele onzuivere rijmparen en het gegeven dat de tekst, voor zover bekend, aan geen enkele andere Middelnederlandse ridderroman ontleent.³¹ Hij beargumenteert een *terminus ante quem* rond 1250, terwijl de Oudfranse *Fergus* (eerste derde van de dertiende eeuw) een *terminus post quem* levert.³² Kuiper doelt met deze datering waarschijnlijk slechts op het eerste deel van de *Ferguut* (voorts *Ferguut-I*), dat significant verschilt van het tweede (voorts *Ferguut-II*). Volgens hem is *Ferguut-II* van een andere, jongere dichter die niet beschikte over de Franse tekst (1989, p. 217 e.v.). Hij schat de tijd tussen *I* en *II* niet in maanden, maar in jaren (1989, p. 69). Veiligheidshalve brengen wij de *Ferguut-II* dan ook in de volgende cluster onder.

In een uitvoerige recensie tekende Bart Besamusca verzet aan tegen enkele hypothesen in Kuipers proefschrift. Volgens hem is *Ferguut-I* wel een oude maar niet de oudste Middelnederlandse ridderroman: hij denkt eerder aan de ‘oerversies’ van de *Wrake van Ragisel* en de *Perchevael* (1992, p. 152, n. 7-9). Besamusca wijst hiervoor op de vroege overlevering van beide teksten (1992, p. 170-171; 2003, p. 6).³³ Het handschrift van de *Wrake* vertoont bovendien spellingsarchaïsmen die slechts kunnen verklaard worden door de aanname van een legger die nog uit de vroege dertiende eeuw stamt – Gysseling dacht aan het eerste kwart (Gysseling, 1980, p. 352). Daarmee lijkt de *Wrake* inderdaad ouder te zijn dan *Ferguut-I*, die Kuiper slechts ‘voor 1250’ dateert.

Voor de *Perchevael* is de vroege datering moeilijker te beargumenteren. Dat het handschrift ‘nog’ uit de late dertiende eeuw zou dateren, bewijst immers

³⁰ Kuiper (1989, p. 63 e.v.).

³¹ Dat de *Ferguut* aan geen enkele andere Middelnederlandse roman ontleent, wordt momenteel niet gecontesteerd. Wel toonde Marjolein Hogenbirk aan dat *Walewein ende Keye* woordelijk invloed heeft ondergaan van deze roman (zie onder).

³² Micha & Ruby (1992, p. 627-628); Kuiper (1989, p. 67). Kuiper poneert hier de hypothese dat de *Ferguut* in het sterfjaar 1242 van Arnulf IV van Oudenaarde – volgens Kuiper de opdrachtgever van de tekst – vertaald werd. Dit werd overgenomen in de jongste editie en vertaling van de tekst (Claassens & Johnson 2000, p. 4-6), hoewel de auteurs niet verwijzen naar Besamusca’s bezwaren en zelf ook geen nieuwe argumenten aanbrengen. De editoren zelf vernoemen de periode 1225-1250.

³³ Het oudste handschrift van de *Wrake* stamt evenwel pas uit de laatste decennia van de dertiende eeuw, ca. 1275 (Kienhorst, 1988, p. 225-226; Klein, 1995, p. 13; Kienhorst, 1999, p. 50).

niets (vgl. Besamusca, 1992, p. 171-172). We vinden bovendien geen van de kenmerken die karakteristiek worden geacht voor de versificatie van vroege versromans, maar wel veel stoplappen, wat net een kenmerk zou zijn van laatdertiende-eeuwse teksten (vgl. Van Driel, 2007, p. 31). Een ander argument dat pleit tegen een al te vroege datering is dat een bekorte versie van de *Perchevael* in de vroegveertiende-eeuwse *Lancelotcompilatie* invloed vertoont van een Franse redactie die nog net in het eerste kwart van de dertiende eeuw tot stand kwam.³⁴ Als ook de oorspronkelijke *Perchevael* op deze redactie teruggaat – wat Oppenhuis De Jong ‘aannemelijk’ acht –, betekent dit dat de *Perchevael* niet ouder zal zijn dan de *Wrake van Ragisel* (2003, p. 8; vgl. Besamusca, 2003, p. 60).³⁵ *Wrake, Ferguut-I* en *Perchevael*, mogelijk in deze chronologische volgorde, zijn dus de vroegste representanten in de eerste decennia van de dertiende eeuw van de Arturepiek in het westen van het Middelnederlandse taalgebied (vgl. Besamusca, 1992, p. 170-171).

3.5. VLAAMSE AIOL, LANCELOT EN HET HERT MET DE WITTE VOET, FERGUUT-II, KAREL ENDE ELEGAST (CA. 1225-CA. 1250)

In het tweede kwart van de dertiende eeuw zou de *Vlaamse Aiol* zijn bewerkt op basis van de gelijknamige, (nog twaalfde-eeuwse?) Franse Kareltekst. In haar proefschrift beschrijft Finet-Van der Schaaf de stand van zaken omtrent deze datering zonder nieuwe gegevens aan te dragen (1987, p. 23-25). Zij volgt vooral Van den Berg die de tekst tussen 1225 en 1250 dateert op basis van de versbouw (1985, p. 10) in overeenstemming met de datering van Gerritsen (1967, p. 37) en Van Oostrom (1984, p. 332).³⁶ Deze vroege datering lijkt algemeen aanvaard, hoewel sluitende argumenten ervoor ontbreken. De tekst bevat wel een groot aantal ‘archaische’ syntactische constructies, van hetzelfde type (onvaste werkwoordsvolgorde) als die waarop Kuiper zijn vroege datering

³⁴ Oppenhuis De Jong (2003, *passim*). Het gaat meerbepaald om de zogenaamde ‘lange’ redactie van de eerste *Continuation*, die invloed vertoont van het (derde) Vervolg-Manessier. Manessier werkte evenals Wauchier de Denain, de Tweede Continuator, voor Johanna van Vlaanderen (gravin van 1206 tot 1244). Als *derde* Continuator werkte hij naar alle waarschijnlijkheid na de tweede maar voor de vierde, die ca. 1226-1230 geschreven werd. Deze gegevens maken een datering van de oorspronkelijke Middelnederlandse vertaling in het eerste kwart van de dertiende eeuw erg onwaarschijnlijk (Oppenhuis De Jong, 2003, p. 7-8).

³⁵ Oppenhuis De Jong (2003, p. 7-8 & 34).

³⁶ Let wel, de datering ‘1225-1250’ lijkt Finet-Van der Schaafs interpretatie: Van den Berg suggereert slechts iets later dan het begin van de dertiende eeuw. Recent werd (zonder nadere conclusie) gewezen op de vele assonanties in de tekst (Kestemont, in druk).

van *Ferguut-I* baseerde. Van der Horst suggereert dat dit argument niettemin enkel werkt als deze constructies vaak genoeg in een tekst voorkomen, aangezien zij ook in jongere teksten soms nog worden geattesteerd. Dit ondersteunt een datering vóór 1250 – al blijft het ook hier de vraag of ‘archaïsch taalgebruik’ geen ‘archaïserend taalgebruik’ kan zijn. Aangezien dit syntactisch fenomeen iets minder aanwezig is in *Ferguut-II* dan in *Ferguut-I* brengen wij het tweede deel van de *Ferguut* eveneens in deze cluster onder.³⁷

Op basis van dit laatste argument, kan men vragenderwijs ook *Lanceloet en het hert met de witte voet* in deze cluster onderbrengen. Deze Arturnovelle, die slechts overgeleverd is in de *Lancelotcompilatie*, wordt momenteel gedateerd tussen de vermoedelijke voorbeeldtekst, de vroegdertiende-eeuwse *Lay de Tyolet*, en 1291 (Draak, 1953, p. 24; Besamusca, 2003, p. 125). Ook deze tekst vertoont de archaïsche constructies die volgens linguïsten typisch zijn voor vroegdertiende-eeuwse teksten.³⁸ Een relatief vroege datering, kort na het ontstaan van de brontekst, wordt daardoor waarschijnlijk.

Over de datering van *Karel ende Elegast* bestaat amper een consensus, hoewel dit de enige volledig overgeleverde en misschien wel meest gelezen Kareltekst is. De tekst wordt doorgaans dertiende-eeuws genoemd, al bezit men slechts tekstgetuigen uit de veertiende eeuw en later. De tekst heeft waarschijnlijk oude, orale wortels. Duinhoven beargumenteerde dat *Karel ende Elegast* in verschillende niet-overgeleverde schriftelijke fasen tot stand is gekomen. Volgens hem gebeurde een eerste opschriftstelling omstreeks 1200 maar de tekst zoals wij die kennen zou medio dertiende eeuw ontstaan zijn

³⁷ Voor de *Ferguut*, vgl. Besamusca (2003, p. 6) die het over één *Ferguut* blijft hebben. Als de dichter van *Walewein ende Keye* ook de continuatie van de *Ferguut* heeft gekend, levert deze roman (ca. 1250?) een *terminus ante quem* op voor *Ferguut-II*. In dit overzicht lijkt het dan ook het best om *Ferguut-II* in deze tijdscluster onder te brengen.

³⁸ Van der Horst (2008, p. 553-555). Het gaat om zinnen van het type *Met Fyrapeel dat si ghinghen of Ane sinen hals dat hine hinc* waarin de persoonsvorm op het einde van de zin optreedt, mogelijk met de bedoeling het werkwoord in rijmpositie te krijgen (Kestemont, 2007, p. 175, ook n. 4). Van der Horst (2008, p. 555) stelt vast dat deze constructies vooral in (vroeg) dertiende-eeuwse teksten voorkomen en dat zij daarna in aantal afnemen. Ze zijn volgens hem vooral frequent in de *Ferguut* maar komen tevens nog voor in *Lanceloet en het hert met de witte voet*, *Karel ende Elegast*, *Beatrijs*, Maerlants oeuvre en de *Rijmkroniek van Holland*. Merk op dat deze teksten veelal voor of circa 1280 worden gedateerd. Een uitzondering vormt de *Rijmkroniek van Holland* waarvan Burgers (1999, p. 76-155) heeft beargumenteerd dat die door twee auteurs (een anonyms en Melis Stoke) op twee tijdstippen (ca. 1280 en begin veertiende eeuw) is geschreven. Van der Horst lijkt zich wat betreft de *Rijmkroniek* geen rekening te geven van dit auteurs- en tijdsverschil. Hij suggereert dat hoe vaker de constructie in een tekst voorkomt, hoe ouder de tekst is.

(1975-1981, I, p. 128-129; 1999, p. 209). Klein heeft Duinhovens reconstructiemodel bekritiseerd en beweerde (met Janssens) dat *Karel ende Elegast* niet zo organisch is gegroeid, maar het product is van één auteur die uit verschillende bronnen en teksttradities kon putten. Klein plaatste deze dichter ca. 1350 (1997, p. 235), wat wel heel laat is. De tekst vertoont namelijk (sporen van) een archaïsche versbouw en Van den Berg dateert de tekst kort na het begin van de dertiende eeuw (1983, p. 10). Bij gebrek aan verder onderzoek, situeren wij de tekst medio dertiende eeuw. Deze datering vormt niet alleen een ‘gemiddelde’ van de voorgestelde dateringen, maar wordt ook ondersteund door de archaïsche syntax van de tekst (Van der Horst, 2008, p. 553-555). Niettemin blijft deze datering betwistbaar.

3.6. *TROJEROMAN, PARTHONOPEUS, BOEVE VAN HAMTONE* (EERSTE HELFT DERTIENDE EEUW)

Jacob van Maerlant integreerde omstreeks 1260 grote delen uit de *Trojeroman* van Segher Diengotgaf in zijn *Historie van Troyen*. Seghers werk is volgens Maerlant op dat moment *ghedicht oeck langhen tyt* (Kestemont, 2010). Een datering in de jaren dertig of veertig van de dertiende eeuw (of nog vroeger) lijkt niet overdreven. De casus van de *Trojeroman* illustreert hoe grote stilistische verschillen kunnen bestaan tussen teksten binnen eenzelfde tijdscluster. Argumentaties op basis van stijl lijken daarom broos. Hoewel Segher erg vroeg werkzaam was, is zijn dichtstijl dynamisch en ‘geavanceerd’, bijvoorbeeld in vergelijking met de stijl van de *Ferguut* die in het verleden werd gekarakteriseerd als bondig en gebald (Van Driel, 2007, p. 31-32). Zijn andere van de hierboven besproken werken dan veel ouder dan Segher? Anderzijds is Segher wel een van de weinige volkstalige dichters die Maerlant positief onthaalt: misschien week Segher stilistisch af van zijn tijdgenoten.

Reynders (2002, p. 290-293) suggereerde op basis van historische knipoogjes in de *Parthonopeus van Bloys* dat 1256 een *terminus post quem* biedt voor de vertaalde roman, hoewel deze argumentatie door Sleiderink (2003, p. 180, n. 58 en 63) werd verworpen. Beide onderzoekers zien wel intertekstuele verbanden. Reynders herkende in het slot van de *Parthonopeus* een allusie op de prielscène uit Seghers *Trojeroman* (2002, p. 290-293). Volgens Sleiderink blijft een omgekeerde afhankelijkheidsrelatie niettemin ook mogelijk (Sleiderink 2003, p. 180, n. 58). Of de *Parthonopeus* voor dan wel kort na 1250 is geschreven, is dus omstrepen. Men neigt soms naar een datering vóór 1258, omdat Maerlant in *Alexanders Geesten* een toespeling maakt op de *Parthonopeus*-stof, maar het is

onduidelijk uit welke taal hij die stof kende.³⁹ Belangrijk is wel dat de Trierse tekstgetuige van de roman nog in het laatste kwart van de dertiende eeuw wordt geplaatst, wat de tekstdrager als nummer acht in Kleins ranking (1995, p. 13) een van de vroegste maakt. Deze maakt een relatief vroege datering van de tekst, contemporain met Segher, goed mogelijk. Een andere tekst die men in dit tijdsvak kan plaatsen, is *Boeve van Hamtone*. Op de datering van deze tekst zit weinig speling: de brontekst zou dateren uit 1220, terwijl het enige handschrift – nummer vier in Kleins lijst – al in de periode 1260-1270 wordt gedateerd (Kienhorst, 1988, p. 22; Klein, 1995, p. 13). Een datering in het tweede kwart van de dertiende eeuw ligt voor de hand.⁴⁰

3.7. MAERLANT (TWEEDE HELFT DERTIENDE EEUW)

Jacob van Maerlant schreef aan het begin van zijn carrière in een relatief korte tijdsspanne vier Middelnederlandse ridderteksten. *Alexanders Geesten* verwijst aan het slot van het vijfde boek naar een tolgeschil nabij Rupelmonde waarbij de hertog van Brabant als scheidsrechter optrad (Van Oostrom, 1996, p. 113-114). Deze tekst moet daarom geschreven zijn tussen 1257 (het ontstaan van het geschil) en 1261 (de dood van de Brabantse hertog die scheidsrechter was).⁴¹ Maerlants daaropvolgende werk, de Arturepische dubbelroman *Historie van den Grale/Boek van Merline*, verwijst in de proloog expliciet terug naar zijn Alexanderroman, waardoor de volgorde van beide werken vast staat (Van Oostrom, 1996, p. 117). De dubbelroman *Historie van den Grale/Boek van Merline* werd volgens dezelfde proloog geschreven voor Albrecht, volgens de tekst op dat moment al heer van Voorne: de tekst werd dus zeker geschreven na 1259, het jaar waarin Albrechts vader overleed. De *Historie van Troyen* werd alleszins na deze werken geschreven want in

³⁹ Al is het onduidelijk of hier om een verwijzing naar Middelnederlandse dan wel Oudfranse teksten gaat (Reynders 2002, p. 240). Zie voor andere verwijzingen in Maerlants werk, Reynders (2002, p. 308). Vgl. de problematiek of de *Parthenopeus*-dichter de *Reynaert*-stof heeft gekend én vooral in welke taal hij die heeft gekend (Reynders 2006, p. 276, zie ook n. 19-20).

⁴⁰ Een anonieme reviewer merkte op dat de Middelnederlandse *Parthenopeus* teruggaat een Oudfranse tekstversie (gerepresenteerd door handschrift T) die wordt gedateerd in het begin van de dertiende eeuw, zelfs tot na 1230. Een al te vroege datering van de *Parthenopeus* moet zich rekenschap geven van het feit dat de vertaling dan vrij snel op het ontstaan van de brontekst gevolgd moet zijn (Reynders 2002, vooral p. 47-48).

⁴¹ Wij merken op dat de vragen omtrent het mecenaat van deze tekst nog niet geheel beantwoord zijn (vgl. Kuiper, 1999) maar dat deze kwestie inderdaad onafhankelijk is van het hier besproken dateringsargument. Van Oostrom (2006, p. 586) geeft aan dat de weerlegging van Kuipers verzet in voorbereiding zou zijn door Janet van der Meulen.

de proloog van zijn Troje-geschiedenis vermeldt Maerlant dat hij reeds een *merlyn* en een *allexander* heeft gedicht. Bovendien, zo laat Maerlant zich ontvallen, dichtte hij eveneens een *Toerecke*. Men identificeert deze roman vaak als *Torec*, de Arturepische tekst die (waarschijnlijk zwaar bewerkt) is overgeleverd in de *Lancelotcompilatie* (Claassens, 2009). De volgorde van Maerlants ridderepische teksten staat dus betrekkelijk vast (*Alexanders Geesten, Historie van den Grale/Boek van Merline, Torec, Historie van Troyen*).

De *Heimelijkheid der Heimelijkheden* lijkt Maerlants volgende werk: men redeneert dat de *Heimelijkheid* anders wel in de proloog van de *Historie van Troyen* zou zijn vermeld.⁴² Dat is belangrijk omdat de *Heimelijkheid* traditioneel in 1266 wordt gedateerd en die datering een *terminus ante quem* zou zijn voor Maerlants ridderteksten – die hij volgens deze visie dus kort op elkaar aan het begin van zijn carrière moet geschreven hebben.⁴³ Na 1266 zou Maerlant geen ridderepiek meer geschreven hebben, hetgeen overeenkomt met zijn polemische uitvallen naar het genre in zijn jongere teksten zoals in de *Spiegel historiael* – dat Maerlants laatste werk zal zijn geweest, aangezien hij het niet heeft afgemaakt. De datering van de *Heimelijkheid* blijft erg speculatief maar wordt in het onderzoek zelden in twijfel getrokken.⁴⁴

3.8. NIET-ARTUREPIEK (MEDIO EN TWEEDE HELFT DERTIENDE EEUW)

In de *Spiegel historiael*, wijst Maerlant ene *van Haerlem Clays, ver Brechten sone*, als auteur aan van verhalen over *Willeme van Oringen*.⁴⁵ Aanvankelijk

⁴² Dat de tekst van Maerlant is, is volgens ons wel overtuigend beargumenteerd in Van Mierlo (1944).

⁴³ Van Oostrom brengt het schrijven van de *Historie van den Grale/Boek van Merline* waarin Arturs troonbestijging centraal staat in verband met Albrechts voorbereiding op zijn ambt en dateert de roman in 1261, wanneer Albrecht voor het eerst zelfstandig oorkonden uitvaardigt (Van Oostrom, 1994, p. 129).

⁴⁴ Te Winkel opperde als eerste dat de *lieve neve* aan wie de dichter het werk opdraagt, Floris V was (1922, p. 476-477). De 1266-these (vgl. Gerritsen, 1979, p. 82) – vormt in veel opzichten de ruggengraat van Van Oostroms invloedrijkste publicaties, zoals zijn beeldvormend artikel ‘Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters?’ (1984). In dat laatste artikel beweert Van Oostrom dat Maerlant makkelijk een tempo gehaald kan hebben van 550 verzen per week, maar hij baseert zich voor die these onder meer op de datering van alle ridderepische werken van Maerlant tussen 1260 en 1266. Zolang de 1266-these niet is bewezen, geldt hetzelfde voor de opvatting dat Maerlants jeugdwerk in zo’n korte tijdsspanne werd geschreven.

⁴⁵ *Spiegel historiael*, Vierde Partie, Boek I, kapittel 29 (De Vries & Verwijs, 1863, p. 3 & p. 204 e.v). Maerlant heeft het hier heel specifiek over *uten walsche* vertaalde verhaalstof.

situeerde men deze Klaas van Haarlem in de regeerperiode van graaf Willem I (regeerde 1203-1222), omdat die graaf aan twee kruistochten deelnam die als inspiratiebron voor de roman kunnen hebben gediend.⁴⁶ In latere literatuur zocht men naar een situering dichterbij Maerlant (o.m. Van Mierlo, 1939, p. 117; Kienhorst, 1988, p. 220). Van Anrooij wees een zekere Nicolaas Persijn (1224-1255) als auteur aan.⁴⁷ Vanuit taalkundig oogpunt blijft een nog vroegere datering mogelijk. Van den Berg rangschikte *Willem van Oringen* op basis van de versificatie namelijk bij *Renout van Montalbaen*, *Floovent*, *Roelantslied* en de Limburgse *Aiol*, waardoor een datering rond de eeuwwisseling niet valt uit te sluiten.⁴⁸

In de proloog van *Floris ende Blancefloer* wordt van *Assenede Diederike* als auteur vermeld, en in het verleden is aangevoerd dat deze dezelfde is als de *Dierekin de Assenede* die tussen 1260 en 1280 als kanselarijkerk aan het Vlaamse hof werkzaam was.⁴⁹ De datering op basis van versificatie is vergelijkbaar: midden dertiende eeuw (Leendertz, 1912, p. cxv; Van Mierlo geciteerd in Mak, 1970, p. 19; Van den Berg, 1983, p. 209-210). In de literatuur wordt doorgaans uitgegaan van een datering in het midden van de dertiende eeuw, vaak wordt specifieker ook ca. 1260 vermeld.⁵⁰

Voor de datering van de *Roman der Lorreinen* is van belang dat deze tekst in twee stadia tot stand is gekomen.⁵¹ Een eerste deel (verder *Lorreinen I*) is een vertaling van zowel *Garin le Loherain* (laatste kwart twaalfde eeuw) als *Gerbert de Mez* (eind twaalfde, begin dertiende eeuw) (Van der Have, 1990,

⁴⁶ Eerst aangewezen door Jonckbloet (1851). Het gaat om een Nicolaas van Haarlem, die in 1255 in Velzen overlijdt en om een oorkonde uit 1199 waarin ene Nicholaus de Harlem optreedt. Een derde kandidaat is volgens hem Nikolaas Persijn, die in deze periode de toevoeging 'van Haarlem' ontleende van de familie van zijn vrouw. Deze man komt in oorkonden voor uit 1230 en 1237 (Jonckbloet, 1851, p. 322-326). De eerste editeur, Willems, beperkte zich tot een situering in het tijdperk vóór Maerlant (1843, p. 203 e.v.).

⁴⁷ Daarbij schijnt hij overigens geen kennis te hebben genomen van Jonckbloets werk.

⁴⁸ Van den Berg (1985, p. 13). Hij geeft wel zelf aan dat deze resultaten zeer relatief zijn, gezien de beperkte overlevering van *Willem van Oringen*. Het is nog onduidelijk wat de invloed van de in 1998 uitgegeven Oxfordse fragmenten is op het dateringsdebat. Men vermoedt wel dat er meerdere *Willem*-verhalen hebben gecirculeerd. Misschien bevatte de driekolommige codex uit Gent niet één verhaal maar (een deel van) de hele cyclus (Kienhorst, 1998).

⁴⁹ Allereerst aangewezen door Serrure (1858). Hofmann von Fallersleben had in 1836 niet meer informatie over Diederik van Assenede dan diens naam (p. x). De inzichten van Serrure werden in latere literatuur nauwelijks bijgesteld. Vgl. Jonckbloet (1888, p. 354); Leendertz (1912, p. cxv); Mak (1970, p. 13); Van den Berg (1983, p. 210) en Van Oostrom (2006, p. 225).

⁵⁰ O.m. Mak (1970, p. 13); Winkelman (1993, p. 134).

⁵¹ Oudere literatuur brengt deze tweedeling niet in rekening en heeft vaak een kunstmatig vroege datering als resultaat. Vgl. Van Mierlo (1939, p. 121): 'begin der XIIIe eeuw'.

p. 106; 1993, p. 221). Het tweede deel (*Lorreinen II*) lijkt niet rechtstreeks terug te voeren op een Oudfranse brontekst en heeft een meer geavanceerde versificatie ten opzichte van *Lorreinen I* (Van den Berg, 1987, p. 4-5). De datering van dat tweede deel is vooral gebaseerd op intertekstuele verwijzingen. Van der Have (1990) wijst erop dat de *Lorreinen II* afhankelijk was van het *Speculum historiale* (in 1256 voltooid), maar dat de roman op zijn beurt stof leverde voor de *Limborch*. Als die laatste tussen 1291 en 1318 werd geschreven (zie verder) moet de *Lorreinen II* ergens in de tweede helft van de dertiende eeuw geschreven zijn. Van der Have schuift een globale datering tussen 1275 en 1300 (of iets later) naar voren (1990, p. 139). De *Lorreinen I* moet dan tussen de Oudfranse bronteksten en het vervolg zijn geschreven, volgens Van der Have in de eerste helft van de dertiende eeuw (1990, p. 106). Sleiderink (2003) probeerde de *Lorreinen II* te dateren op basis van mece-naatsonderzoek, maar dit leidde niet tot een precieze datering.⁵² De *Laidoen*, door Kienhorst nog apart besproken, schijnt ook te hebben behoord tot het *Lorreinen*-complex (vgl. Kienhorst, 1988, p. 88; Van der Have, 1990, p. 81-84), vermoedelijk tot *Lorreinen II*, al is niet iedereen het hierover eens.⁵³ De datering van deze tekst zou daarom voorzichtig gelijkgesteld kunnen worden met die van *Lorreinen II*.

Op de datering van de *Flandrijs* is vooral De Graaf diep ingegaan (1980, p. 47-49). Hij ontcrachtte de datering 1300-1310 die in 1876 door Franck werd voorgesteld, omdat hij de indruk had dat Franck ‘zijn gehele behandeling van het werk heeft geschreven als bevestiging achteraf van die jaartallen’ (1980, p. 47). Franck wees op intertekstuele verbanden tussen de *Flandrijs* en ondermeer de *Rose*, de *Limborch* en Utenbroekes Tweede Partij van de *Spiegel historiael*, die hij rond 1300 dateert. Ten eerste zijn Francks bewijzen voor de intertekstualiteit nogal dunnetjes, zoals De Graaf aangeeft, en ten tweede is ook de datering van de *Limborch* hoogst problematisch (zie verder). De Graaf kwam tot de conclusie dat weinig van Francks verbanden kunnen leiden tot een zekere datering in de eerste helft van de veertiende eeuw (1980, p. 47-76). Zelf brengt hij argumenten aan om de *Flandrijs* nog in de dertiende

⁵² Naast Jan I (regeerde 1267-1294) en Jan II (regeerde 1294-1312), schuift hij voorzichtig ook het hof van Hendrik VII van Luxemburg (graaf 1288-1310, Roomskoning 1308-1312, keizer 1312-1313) naar voren (Sleiderink, 2003, p. 180 (n. 67) & p. 101-102; over Hendrik VII van Luxemburg: p. 166).

⁵³ Van der Have biedt een overzicht van beide visies (1990, p. 121 e.v.).

eeuw te plaatsen, maar weinig is echt sluitend.⁵⁴ In zijn conclusie komt De Graaf dan ook niet verder dan een plaatsing in het ‘eerste tijdvak’, met name 1170-1275 (1980, p. 146), die hij in de Engelse samenvatting verscherpt tot ‘the period around 1250’ (1980, p. 149). Janssens achtte een vroege datering moeilijk houdbaar, gezien het feit dat de Oudfranse *Huon de Bordeaux*, bron van de Middelnederlandse *Huge van Bordeeus* die aantoonbaar invloed heeft gehad op de *Flandrijs*, pas tussen 1261 en 1268 kan zijn geschreven. De *Flandrijs* kan dan ten vroegste eind dertiende-eeuws zijn geweest (1982, p. 263). Bovendien zou de *Flandrijs* invloed vertonen van de *Walewein* (zie onder), die men meestal dateert in de tweede helft van de dertiende eeuw. Heel erg vroeg kan de *Flandrijs* dan niet gedateerd worden. Besamusca ten slotte, meent dat de roman ‘um 1300 verfaßt worden ist’, zonder daarvoor argumenten aan te dragen.⁵⁵

Dat *Gheraert van Viane* nog in de dertiende eeuw werd gedicht, wordt aanemelijk gemaakt door de fragmenten, die door codicologen vroeg in de veertiende eeuw (Kienhorst, 2005, p. 21), zelfs kort na 1300 worden gedateerd (Klein, 1995, p. 14). In het verleden werd overwogen of deze tekst mag worden verbonden met het Oost-Vlaamse plaatsje Viane: verschillende ridders uit het geslacht-Viane droegen inderdaad de naam *Geraerd*. Volgens Spijker is het ‘feasible that the French *chanson de geste* was adapted into Middle Dutch for one of these (certainly not indigent) Gerards van Viane or that one of them had a manuscript made with the Middle Dutch text’ (2004, p. 69). Deze hypothese strookt met de taal van het afschrift (‘(Zuid)westelijk Middelnederlands’ volgens Kienhorst, 2005, p. 21) en mogelijk ook die van de auteurstekst (Van den Berg, 1983, p. 22). Dergelijke ‘*Gerardi*’ de *Viana* zijn in de dertiende eeuw niettemin gedurende ettelijke decennia geattesteerd zodat een preciezere datering moeilijk blijft.⁵⁶ Volgens Van den Berg is de *Gheraert* qua versbouw in een overgangsstijl gedicht. Hij lijkt daarmee een datering in de (vroeg?) tweede helft van de dertiende eeuw te suggereren.⁵⁷

⁵⁴ Hij wijst onder meer voorzichtig op een verschil in verstechniek tussen de *Flandrijs* en andere veertiende-eeuwse gedichten (1980, p. 131-135) en (nog voorzichtiger) op enkele verhaalinhoudelijke aspecten.

⁵⁵ Hij verwijst in een voetnoot De Graaf (1980) en Janssens (1982), zonder hun dateringen over te nemen. De (datering van de) *Flandrijs* komt in zijn uiteenzetting over Chrétiens *Yvain* natuurlijk slechts zijdelings aan bod (Besamusca, 1994, p. 356-357).

⁵⁶ Wij vonden in de inventaris van het abdijarchief van Beaupré door Verschaeren mensen met die naam tenminste van 1244 (1973, p. 20) tot 1314 (1973, p. 28)

⁵⁷ Hij situeert de tekst na oudere werken als *Floovent*, *Renaut* en *Roelantslied* maar voor jonger gedateerde werken als de *Lorreenen II* en de *Huge van Bordeeus* (Van den Berg, 1985, p. 13).

3.9. ARTUREPIEK (MEDIO DERTIENDE EEUW)

Volgens de secundaire literatuur zou de Arturroman zijn hoogtepunt hebben beleefd in de tweede helft van de dertiende eeuw (o.m. Van den Berg, 1987, p. 15). Niettemin kunnen slechts een erg gering aantal romans uit dat subgenre met zekerheid in dit tijdvak worden gedateerd. Zonder de oostelijke *Tristan* in acht te nemen, zijn tien van de vijftien bewaarde Arturromans overgeleverd via de *Lancelotcompilatie*, waarvan de datering (ca. 1325) dus vaak een *terminus ante quem* vormt. Vooral de *Walewein* blijkt een belangrijke bouwsteen, aangezien verschillende Arturromans relatief ten opzichte van de *Walewein* zijn gedateerd. De *Walewein* is geschreven door twee auteurs, Penninc en Vostaert. Het oudste en enige volledige handschrift werd overgeschreven in 1350. Hoewel andere mogelijkheden eigenlijk niet zijn onderzocht, gaat men ervan uit dat Vostaert relatief snel na Penninc de tekst voltooid zou hebben (Van Dalen-Oskam & Van Zundert, 2007, p. 345-346). De *Walewein* bouwt waarschijnlijk voort op een oude, orale Arturtraditie (Gerritsen, 1984) maar de tekst zoals wij die kennen wordt vandaag meestal beschouwd als een product van de dertiende eeuw.

In 1991 beargumenteerde Besamusca dat de *Walewein*, de *Moriaen* en de *Ridder metter mouwen* in deze volgorde zijn tot stand gekomen tussen 1230 en 1320 (1991, p. 29 e.v.). De *Walewein* zou ontleen aan Oudfranse teksten als de *Perceval-Continuation* van Gerbert die ca. 1230 wordt gedateerd. Besamusca sluit zich daarom aan bij de gangbare visie dat de *Walewein* omstreeks 1260 zou zijn geschreven (2003, p. 6).⁵⁸ Gysseling, die zich baseerde op de taal en spelling van de fragmenten, had eveneens een voorkeur voor de tweede helft van de dertiende eeuw (Besamusca, 1993, p. 38, n. 147). Besamusca lijkt te kiezen voor de *vroege* tweede helft van de dertiende eeuw omwille van de vele intertekstuele referenties aan de tekst in de compilatielromans die alle voor 1325 zijn geschreven (Winkelman, 1994, p. 86). Omwille van de grote intertekstuele impact van de *Walewein*, wil men de tekst meestal niet te laat in de dertiende eeuw dateren.

Van Oostrom (1981) spreekt zich niet expliciet uit over de datering van *Lantsloot vander Haghedochte*, een van de (minstens drie) Middelnederlandse bewerkingen van de *Lancelot en prose* (1215-1225) (Besamusca & Postma,

⁵⁸ Willaert (1995, p. 259) acht het 'aannemelijk' dat *Tristan*, *Wrake van Ragisel* en *Perchevael de Walewein* in de tijd voorafgaan. Ook Winkelman (1994) lijkt Besamusca's basisthese niet aan te vallen.

1997, p. 5-6). Hij stelt slechts dat de dateringen van de Franse handschriften ‘een vroege datering van deze vertaling niet in de weg staan’ (1981, p. 33). Janssens (in Verbeke, Janssens & Smeyers, 1987, p. 278) gaat ervan uit dat het werk uit het midden van de dertiende eeuw stamt en daarmee voorafgaat aan *Lancelot*. Gerritsen dateert de *Lantsloot* ca. 1250: hij spreekt van een conservatieve versificatie en bewerkingstrant, waardoor het werk waarschijnlijk vóór de andere *Lancelot*-bewerkingen moet worden gesitueerd.⁵⁹ Besamusca (1991, p. 173) sluit zich aan bij Janssens’ datering. Janssens beargumenteerde later dat de *Walewein* voortbouwt op de *Lantsloot*, die zo een *terminus post quem* biedt voor de *Walewein* (1993, p. 26-27), hoewel zijn argumentatie in twijfel is getrokken (Besamusca, 1993, p. 38; Winkelman, 1994, p. 86; Willaert, 1995, p. 259).⁶⁰ Recent dateerde Besamusca de *Lantsloot* ‘ca. 1260’ zonder nieuwe argumenten (2003, p. 6). De conservatieve *Lantsloot* lijkt zo de vroegste van de overgeleverde Middelnederlandse *Lancelot*-bewerkingen. Men lijkt ervan uit te gaan dat *Lantsloot* en *Walewein* contemporain waren (medio dertiende eeuw), al is de *Lantsloot* mogelijk iets ouder.

Volgens Hogenbirk alludeert *Walewein ende Keye*, overgeleverd in de *Lancelotcompilatie*, op de vierde continuatie van de *Conte du Graal*, hetgeen een datering na 1230 aannemelijk maakt (2009b). De tekst heeft volgens haar woordelijke invloed ondergaan van *Ferguut(-I)*, wat een nieuw licht werpt op de datering van beide teksten.⁶¹ Hogenbirk ontdekte geen verbanden met andere teksten, zoals *Walewein*, *Moriaen* en *Ridder metter mouwen* en stelt daarom de vraag of *Walewein ende Keye* ouder is dan deze teksten.⁶² Die vraag wordt versterkt door de gelijkenissen met de vroeg gedateerde *Ferguut(-I)*.

⁵⁹ Gerritsen (1988, p. 203): ‘een vrije bewerking-in-verzen die in esthetisch opzicht als conservatief kan worden getypeerd. De Middelnederlandse dichter nam de prozavorm niet over en zwakte het effect van een aantal nieuwerwetse stijlkenmerken – de kroniekachtige verteltrant zonder ik-verteller, de verbazingwekkende precisie in de aanduidingen van tijd en ruimte, het realisme, de overvloed aan details – in zijn bewerking bewust af’.

⁶⁰ Let wel: Besamusca keert zich niet expliciet tegen Janssens’ relatieve datering maar wel tegen de argumentatie die hij daarvoor aanwendt; hij zou een direct verband tussen de romans immers graag aangetoond zien (1992, p. 38). Besamusca lijkt er in 1992 van uit te gaan dat *Walewein* en *Lantsloot* contemporain waren. Op p. 38 van zijn studie kunnen wij niet lezen – zoals Winkelman (1994, p. 86) beweerde – dat Besamusca de *Walewein* voor de *Lantsloot* dateert: hij acht beide relatieve dateringen immers mogelijk.

⁶¹ Deze ontdekking is van relatief groot belang, vooral omdat tot recent werd verondersteld dat geen enkele Middelnederlandse ridderroman invloed verraadde van de Middelnederlandse *Ferguut-I* en *-II* (zie boven).

⁶² Interessant is de geografische dimensie die Hogenbirk suggereert: het duo *Ferguut(-I)* en *Walewein ende Keye* zou onder de Schelde zijn tot stand gekomen terwijl het trio *Walewein*, *Moriaen* en *Ridder metter mouwen* boven de Schelde kan worden gesitueerd (2009b).

Als *Walewein ende Keye* na *Ferguut(-I)* kan worden gedateerd en eventueel vóór de *Walewein*, zou dit de roman contemporain maken met *Lantsloot*.⁶³ *Walewein ende Keye* behandelt een relatief ‘klassieke thematiek’ (de spanningen tussen Walewein en zijn archetypische tegenspeler Keye), hetgeen alleszins overeenstemt met de klassieke aard van andere Arturromans in deze tijdscluster.

3.10. ARTUREPIEK (LATERE DERTIENDE EEUW)

Het leeuwendeel van de Arturepiek zou in de latere dertiende eeuw ontstaan zijn. Problematisch is dat de Arturistiek een populaire maar nogal hermetische studietak is – Willaert had het over ‘de steeds ondoorzichtiger wordende mysteriën van de Arturistiek’ (1995, p. 261). De chronologische ordening van Arturteksten in de tweede helft van de dertiende eeuw gaat veelal terug op (soms erg subtiele) intertekstuele verbanden. Met dat onderzoek bestaan echter verschillende problemen. Ten eerste blijken verschillende intertekstuele relaties controversieel (binnen de Arturistiek). Ten tweede blijft vaak onduidelijk of een verwijzing refereert aan een Oudfranse dan wel een Middelnederlandse tekst. Ten derde heeft het onderzoek zich veelal beperkt tot verwijzingen *binnen* de Arturliteratuur en slaan Arturisten eerder niet vaak de brug naar andere tekstgenres. Bovendien worden intertekstuele argumenten zelden gecombineerd met andere dateringsargumenten.

Van elk ‘kerndeel’ van de Franse Vulgaat-Cyclus, waaronder de *Lancelot en prose*, is een berijmde vertaling in gecompileerde (i.e. ‘bewerkte’) vorm opgenomen in de *Lancelotcompilatie*. De oorspronkelijke versies van deze *Lanceloet*, *Queeste van den Grale* en *Arturs doet* zijn ook daarbuiten overgeleverd in iets jongere fragmenten. Enkele jaren geleden beargumenteerde Besamusca dat de drie kerndelen door één dichter werden bewerkt. De drie romans zouden de vertelinstantie – de combinatie van *davonture* en een ik-verteller – delen (Besamusca, 2003, p. 44-47). Hoewel hij voorbij gaat aan de mogelijkheid dat een dergelijk algemeen kenmerk ook eigen kan zijn aan een bepaalde school of traditie, kunnen we wel aannemen dat deze romans relatief kort na elkaar in een verwant milieu zijn ontstaan. Besamusca dateert ze ‘ca. 1280’

⁶³ Dat de roman voor de *Walewein* moet worden gedateerd, staat natuurlijk niet vast: dat beide romans geen intertekstuele overeenkomsten vertonen kan er ook gewoon op wijzen dat ze in een ander milieu functioneerden (vgl. Hogenbirk, 2009b).

(2003, p. 6) en verwijst daarmee instemmend naar Gerritsen die de *Lanceloet* drie decennia na de *Lantsloot* had gesitueerd.⁶⁴

Momenteel wordt aangenomen dat *Moriaen* uit de tweede helft van de dertiende eeuw stamt. Op basis van het intertekstualiteitsonderzoek – de *Moriaen* zou invloed vertonen van vooral de *Walewein* (Besamusca, 1991, p. 29 e.v.) – concludeert Stufkens voorzichtig: ‘Als *Lantsloot* dateert van ca. 1250 en *Walewein* kort daarop volgt, is een datering van *Moriaen* na 1260 aannemelijk’ (1993, p. 237).⁶⁵ Wells dacht vooral aan een laatdertiende-eeuwse datering, aangezien de roman ‘post chivalric middle-class attitudes’ vertoont (1971, p. 34).⁶⁶ Ook zou de thematiek van de roman aanleunen bij het *chanson de geste* (Hogenbirk, 2009a). Een dergelijke genrevervaging tussen epische subgenres als Karel- en Arturepiek wordt doorgaans typisch geacht voor jongere ridderromans (Van den Berg, 1987, p. 10). Bovendien wees Besamusca op mogelijke invloed van de *Lancelot en prose* (Besamusca, 1991, p. 111-112) en de *Perceval* (Besamusca, 1991, p. 96 e.v.), mogelijk via de Middelnederlandse bewerkingen van deze romans. Ook zou de Lancelot-episode in *Moriaen* kunnen teruggaan op *Lanceloet en het hert met de witte voet*. Deze laatste novelle (eerste helft van de dertiende eeuw?) kan dus een *terminus post quem* bieden voor *Moriaen*. Een laatdertiende-eeuwse datering, eventueel ná de vertaling van de ‘kerndelen’, is aannemelijk, al is de bewijslast niet sluitend.

De *Ridder metter mouwen* functioneerde volgens Besamusca in een dicht intertekstueel netwerk van Arturteksten (2003, p. 108-113). In het bijzonder zou de roman ontleen aan *Moriaen* (p. 113-114). Als de *Moriaen* uit het laatste kwart van de dertiende eeuw stamt, geldt mogelijk hetzelfde voor de *Ridder metter mouwen*. In dat geval zal de *Ridder metter mouwen* de samenstelling van de *Lancelotcompilatie* (ca. 1325) niet lang in tijd vooraf zijn

⁶⁴ Gerritsen (1988, p. 203): ‘omstreeks 1280, was de tijd rijp voor een nieuwe overzetting van de roman, ditmaal in de vorm van een getrouwe vertaling-in-verzen, waarin de stilistische vernieuwingen van de Lancelot en prose wel tot hun recht kwamen’.

⁶⁵ Willaert (1995, p. 258) onderschrijft in een recensie Besamusca’s (1992) voornaamste these, namelijk de chronologische volgorde van *Walewein*, *Moriaen* en *Ridder metter mouwen*. Hetzelfde lijkt te gelden voor Winkelmans recensie (1994). Beide recensies hebben trouwens opvallend raakpunten: de recensenten stellen vooral vragen, ten eerste, bij de literaire competentie van het publiek (en minder die van de auteurs) en, ten tweede, bij de mogelijkheid van intertekstuele referenties vanuit Middelnederlandse naar Franstalige teksten. Voor een bespreking, zie Janssens (1998, p. 19 e.v.).

⁶⁶ Merk op dat deze laatdertiende-eeuwse datering ingaat tegen Heeroma’s stelling dat de *Moriaen*-dichter eveneens *Lantsloot vander Haghedochte* en *Karel ende Elegast* schreef, aangezien deze romans eerder vroeg in de dertiende eeuw gedateerd blijken (Besamusca, 1991, p. 28).

gegaan. Te Winkel dateerde deze roman eveneens omstreeks 1300; hij baseerde zich op een allegorische passage over de boom der liefde.⁶⁷ Dit toont dat de *Lancelot*-compilerator zijn codex heeft samengesteld uit erg divers materiaal (Besamusca & Postma, 1997, p. 9): de datering van de gecompileerde teksten bestrijkt immers ettelijke decennia, waarbij de *Wrake* de oudste lijkt en de *Ridder metter mouwen* en de *Moriaen* de recentste.

3.11. KARELEPIEK EN ANDERE EPISCHE TEKSTEN (CA. 1300 – CA. 1350)

Een geval van ‘expliciete vermelding’ is te vinden in de Brabantse versie van *De Borchgravinne van Vergi* in het Hulthemse handschrift (Kienhorst, 1988, p. 214; Jansen-Sieben, 1970, p. 20). De dichter van deze bewerking van de Oudfranse *La chastelaine de Vergi* (ca. 1244-1288) maakt in de laatste verzen bekend dat hij het werk in 1315 (op 24 mei) voltooide.⁶⁸ Hoewel dit jaartal niet door het rijm is beschermd, is er vooralsnog geen reden om aan de juistheid ervan te twijfelen. Van de ‘Vlaamse’ versie van de *Vergi* bestaat een fragment dat door codicologen in het derde kwart van de veertiende eeuw wordt gedateerd (Kienhorst, 1988, p. 215; Klein, 1995, p. 16). Joost van Driel ging recent (2007b) uit van een datering van de Vlaamse vertaling omstreeks 1290-1300 maar verwijst ter verantwoording naar een studie die net in het midden laat of de Vlaamse *Vergi* ouder dan wel jonger dan de Brabantse is (Jansen-Sieben, 1985, p. 92).

Een andere ridderroman die op de eeuwwisseling gedateerd wordt, is de *Madelgijis*, die teruggaat op de Oudfranse *Maugis d’Aigremont* (eerste helft dertiende eeuw).⁶⁹ Volgens Duijvestijn hebben twee verschillende versies van

⁶⁷ Zijn argumentatie is niettemin vaag: ‘Dat de roman uit het begin van de 14de of uit het eind van de 13de eeuw dagteekent, mag men opmaken uit eene allegorische uitweiding over een boom der liefde en misschien ook uit de opmerking dat niemand zijne afkomst kan verlooehenen, en dat een man van aanzienlijke geboorte, waar hij ook moge zijn, uitmunt ‘alse die rose boven ander bloemen’, terwijl een ‘dorper ende corliaen’ zijne natuur evenmin kan verbergen’ (Te Winkel, 1922, p. 304-305).

⁶⁸ Letterlijk luidt de tekst: ‘Dese rime, wet sonder waen, / Was geendt sonder saghe / In mey. xxiiij. daghe, / Doen men screef ons heren jaer /M.ccc., wet voer waer, Ende.xv. daer toe mede’ (Jansen-Sieben, 1970, p. 73, vs. 1119-1124).

⁶⁹ De Smet noemt, steunend op een schriftelijke mededeling van Verelst, tweede helft dertiende eeuw voor de *Maugis* (2002, p. 16), in tegenstelling tot de gangbare datering in de eerste helft door editeur Vernay (1980, p. 56). Hij vermoedt het bestaan van een ‘oer’-*Madelgijis*, die hij nog vóór de korte en de lange versie plaatst. Volgens De Smet moet die vertaling al ‘omstreeks het midden van de dertiende eeuw of kort daarna’ zijn ontstaan. Een ander argument is het veel voorkomen van de eigenaam *Malegijis* in Vlaanderen vanaf 1280 (2002, p. 16-17). Voor de *Renaut*, zie Kienhorst (1988, p. 127) en Duijvestijn (1993, p. 226).

het verhaal bestaan. De ‘korte’ *Madelgijs* zou de oudste zijn en vormde de bron voor een getrouwe Middelhoogduitse vertaling, *Malagis*. Een jongere, ‘langere’ versie ligt aan de basis van de zestiende-eeuwse prozabewerking *Historie van Malegijs*.⁷⁰ Hoe dan ook is de korte bewerking volgens Duijvestijn omstreeks 1300 te dateren (1993, p. 226; 2002, p. 23; vgl. Janssens, 2002, p. 36).⁷¹ Janssens meent dat de *Madelgijs* in intertekstueel verband staat met de *Parthonopeus* (tweede kwart dertiende eeuw?), waardoor de tekst al vanaf midden dertiende eeuw kan zijn ontstaan (2002, p. 47-48). De (Brabantse?) uitbreiding (Janssens, 2002, p. 36) zou in dat geval later zijn ontstaan, want de vroegste fragmenten dateren van kort voor 1350 (Klein, 1995, p. 15). Anderzijds kunnen de ontleningen ook rechtstreeks teruggaan op de Oudfranse *Partonopeu* (laatste kwart twaalfde eeuw: Kienhorst, 1988, p. 153).

Naar *Jourdein van Blaves* is weinig onderzoek gedaan.⁷² De fragmenten worden paleografisch in het tweede kwart van de veertiende eeuw gedateerd. Volgens Biemans en Kuiper zal het origineel ‘vermoedelijk niet veel ouder geweest zijn’ (2004, p. 213). Zij lijken daarmee een datering in het eerste kwart van de veertiende eeuw te suggereren. Klein (1995, p. 15) houdt de mogelijkheid open dat de fragmenten medio veertiende eeuw zijn ontstaan, waardoor er nog met de datering kan worden geschoven. Er zijn wel weinig expliciete argumenten om het ontstaan van de tekst zo dicht bij de fragmenten te plaatsen en bovendien ontbreekt een betrouwbare datering van de Oudfranse brontekst.

Beerte metten brede voeten is een Middelnederlandse bewerking van het Oudfranse *Berte aus grans piés*, waarvan verscheidene versies hebben bestaan. Men gaat er momenteel van uit dat de tekst van Adenet le Roi (geschreven tussen 1274 en 1278) als bron heeft gediend.⁷³ Kienhorst vermeldt als datering voor het enige fragment het laatste kwart van de veertiende of het eerste kwart

⁷⁰ Duijvestijn (1983, p. 31-32 & 2002, p. 23-24). De latere datering van de lange versie berust op het feit dat ze waarschijnlijk een uitbreiding is van de korte *Madelgijs*, die in die langere vorm ook in een volksboek is overgeleverd. De langere versie zou daarnaast vertegenwoordigd worden door drie fragmentarisch overgeleverde handschriften. Die fragmenten bevatten episode die op de korte versie volgen (Kienhorst, 1988, p. 127), en dateren ten vroegste uit 1350, waardoor de langere versie in de eerste helft van de veertiende eeuw moet worden gesitueerd.

⁷¹ Duijvestijn (1993, p. 226). De vermelde publicaties uit 2002 komen uit Goossens & De Schutter (2002).

⁷² Wij vonden enkel Geirnaert (2008), die niet op de datering van de *Jourdein* ingaat. De Middelnederlandse titel *Jourdein van Blaves* werd voorgesteld door Biemans & Kuiper (2004).

⁷³ In 1986 is Besamusca nog een andere mening toegedaan en kiest hij voor een gemeenschappelijke, niet-overgeleverde bron voor beide teksten (1986, p. 5-8). Bij zijn tweede editie van het fragment beargumenteert zijn co-auteur Annelies van Gijsen een rechtstreekse ontlening aan Adenets tekst, maar met gevoelige uitbreidingen door de bewerker (Besamusca & Van Gijsen, 1992, p. 44)

van de vijftiende eeuw op gezag van Deschamps maar De Vreese dateerde het fragment in het eerste kwart van de veertiende eeuw (Kienhorst, 1988, p. 20). Klein (1995, p. 16) dateert het op de grens tussen de veertiende en de vijftiende eeuw. Van Gijzen dateert de tekst omstreeks 1300 (1993, p. 68), iets later dan het ‘dernier quart du XIIIe siècle’ van Piot (1875, p. 158) – beiden hebben weinig harde argumenten. Deze datering strookt wel met de vaststelling dat de *Beerte*-stof invloed heeft uitgeoefend op de *Roman van Limborch* (De Wachter, 1998, p. 117 e.v.), al kan deze ook op Oudfranse teksten teruggaan.⁷⁴

De *Roman van Cassamus* gaat terug op (slechts de eerste helft van?) de Oudfranse *Voeux du Paon*, een interpolatie in de *Roman d’Alexandre*. Men neemt aan dat deze *Voeux du Paon* door Jacques de Longuyon voltooid werd omstreeks 1312.⁷⁵ In het Middelnederlands hebben drie versies van de *Cassamus* gecirculeerd.⁷⁶ Een verkorte bewerking is overgeleverd in een Amsterdams verzamelhandschrift dat ook *Die rose* en *De frenesie* bevat, terwijl de Leidse en Brusselse fragmenten elk representanten zijn van meer complete versies.⁷⁷ Het Amsterdamse handschrift wordt gedateerd tussen 1320 en 1325 (Klein, 1995, p. 14).⁷⁸ De fragmenten stammen dan weer uit ca. 1325 (Brussel) en de jaren voor 1350 (Leiden) (Reynders, 2005, p. 155). Tussen 1312 (voltooiing *Voeux du Paon*) en ca. 1325 moeten daarom drie Middelnederlandse tekstversies zijn ontstaan, die mogelijk teruggaan op één volledige Middelnederlandse vertaling (Reynders, 2009). Reynders dateerde later de oorspronkelijke vertaling ‘niet later dan 1320’, en spreekt van twee grondige bewerkingen tussen 1320 en 1350 (2009, p. 182).

In het colofon van de *Roman van Limborch* geeft de dichter cryptisch het jaartal weer wanneer hij schreef. Het jaartal waar de dichter op doelt is tot op heden onduidelijk. Bovendien is onzeker of de dichter zijn werk in het vermelde jaar *begon* of *beëindigde*.⁷⁹ Dat leidde tot sterk uiteenlopende

⁷⁴ De Wachter vergelijkt in elk geval consequent met de *Berte aus grans piés* van Adenet (De Wachter, 1998, p. 120 e.v.).

⁷⁵ Deze informatie leidt men af uit een betrouwbaar geachte proloog met dedicatieminiatuur in het zogenaamde handschrift W (De Wachter, 1998, p. 298; Reynders, 2004).

⁷⁶ Reynders (2004) gaat er met Daverman (1978) van uit dat de Brusselse en de Leidse fragmenten niet tot dezelfde versie mogen worden gerekend. Daarmee gaat ze in tegen Verwijs, die sprak van slechts twee versies (1869).

⁷⁷ Kienhorst (1988, p. 29 e.v.) besteedt wel weinig aandacht aan de tekstsituatie. Duidelijker zijn De Wachter (1998, p. 297-304), Reynders (2004, p. 56 e.v.) en Reynders (2009).

⁷⁸ Dit omdat kopiïst ‘A’ van de *Lancelotcompilatie* ook dit Amsterdamse handschrift vervaardigde (Klein, 1995, p. 14).

⁷⁹ Uitstekende literatuuroverzichten bij Hellinga (1953) en De Wachter (1998 p. 357 e.v.). Voor precieze literatuurverwijzing is De Wachter het meest compleet.

dateringen, die door de jaren heen dichter naar de dertiende eeuw opschoven: Von Fallersleben meende dat Heinriic het werk begon in 1357 en voltooide omstreeks 1370 (1830, p. 67-68). Bormans emendeerde zodanig dat de tekst in 1309 moest zijn begonnen en in 1318 voltooid (Hellinga, 1953, p. 43). Jonckbloet (1855) dateerde tussen 1291 en 1317 en schreef de tekst toe aan Hein van Aken.⁸⁰ Jonckbloets datering werd jarenlang gevolgd, ondanks het feit dat zijn emendatie behoorlijk willekeurig lijkt (De Wachter, 1998, p. 359). Hellinga (1953) sloot zich op basis van een symbolische interpretatie van de getallen opnieuw aan bij Hoffmann-von Fallersleben 1357. Het enige verschil is dat volgens Hellinga de roman in dat jaar werd *ghehent*, en niet *begonst*. Daartegen reageerden dan Hegman (1958), Lievens (1960), Janssens (1977) en Van Uytven (1983), die allen terugkeerden naar een gelijkaardige datering als die van Jonckbloet. Opmerkelijk is dat in deze recentere studies veel aandacht werd besteed aan de historische context, die talrijke ijkpunten voor een relatieve datering bleek op te leveren, bv. de Slag bij Woeringen (1288). Bij Van Uytven luidt het dat de *Limborch* is begonnen in 1283/1288 (personele unie tussen Brabant en Limburg) en voltooid op 29 januari 1318 (informatie uit het colofon volgens emendatie van Jonckbloet). De Wachter dateert tussen 1312 en 1325 op basis van overeenkomsten met de *Cassamus* (die De Wachter omstreeks 1312 plaatst). Een iets vagere datering vinden we in de recente editie van de *Limborch*-fragmenten, namelijk ‘vroege veertiende eeuw’ (De Wachter e.a., 2001, p. 1; vgl. Van Oostrom, 2006, p. 295).

De *Florimont* wordt expliciet gedateerd in zijn proloog. Het jaartal waarin de tekst ontstond, werd voluit geschreven, maar enkel het eerste deel ervan (*dertienhondert*) is goed leesbaar. De correcte lezing van het vervolg van de jaaraanduiding staat ter discussie. Lievens zegt xviii te lezen, maar echt zeker is dat niet (1958, p. 11). Veilig is dus om 1300 als *terminus post quem* te handhaven. Aangezien Klein het handschriftfragment nog vóór 1350 plaatst (1995, p. 14), is de eerste helft van de veertiende eeuw een geloofwaardige datering.

3.12. ARTUREPIEK (EERSTE HELFT VEERTIENDE EEUW)

Lodewijk van Velthem voltooide zijn *Merlijn-continuatie* naar eigen zeggen op witte donderdag 1326 oftewel 9 april 1327 in onze jaartelling (Besamusca,

⁸⁰ Een opmerkelijk vroege datering heeft Verdam (1889): 1280 (De Wachter, 1998, p. 358). In de decennia na Jonckbloet is hij echter de enige dissonante stem.

Sleiderink & Warnar, 2009, p. 13). Of de *Merlijn-continuatie* de allerlaatste representant is van de Middelnederlandse Arturepiek, hangt af van de datering van de zogeheten *proza-Lancelot*, een van de meest fascinerende maar ook moeilijkst te dateren werken in de medieneerlandistiek (Lie, 1987). De stand van zaken werd verwoord door Frank Brandsma:

It is generally assumed that the two rhymed versions preceded the prose version, although there is as yet no conclusive evidence for this. The three independent translations of the Old French prose *Lancelot* might therefore represent a gradual introduction of its literary innovations, such as the use of prose and the use of *li contes* as an impersonal narrator, into Middle Dutch literature (2003, p. 205).

Men neigt naar een veertiende-eeuwse datering, gelijktijdig met de opkomst van het vers-proza debat (Lie, 1994; minder nadrukkelijk ook Gerritsen, 1988, p. 203), maar in elk geval vóór de fragmenten die uit het tweede kwart van de veertiende eeuw stammen (Klein, 1995, p. 14). Daarmee blijft onduidelijk of de *Merlijn-continuatie* jonger is dan de *proza-Lancelot*.

De *Lancelotcompilatie*, handschrift DEN HAAG, KB, 129 A 10, is het tweede en enig overgeleverde deel van een grote collectie Arturromans. Deze teksten zijn door een ‘compiler’ in de eerste decennia van de veertiende eeuw ingrijpend bewerkt en aan elkaar gelast (Besamusca, 2003). Deze compiler wordt tegenwoordig meestal gelijkgesteld met Lodewijk van Velthem, die in het colofon (mogelijk als eigenaar van het handschrift) wordt genoemd (Besamusca, Sleiderink & Warnar, 2009, p. 13-14). Aangezien het samenstellen van de compilatie is gebeurd aan de hand van de inlassing van nieuwe epische passages moet ook de datering van deze *Lancelotcompilatie* in dit overzicht aan bod komen, al was het maar omdat de compilatie een belangrijke *terminus ante quem* vormt voor de verschillende romans die erin verwerkt zijn. De codex die ons rest, is waarschijnlijk de ‘autograaf’ van de compiler en wordt circa 1320-1325 gedateerd, hoewel ook een iets latere datering (ca. 1330) voorkomt (Besamusca, Sleiderink & Warnar, 2009, p. 13 & 25). Men vermoedt dat het verloren gegane eerste deel van de compilatie, naast het laatste deel van de *Lanceloet*, eveneens Maerlants en Velthems Merlijnteksten heeft bevat, zoals die nu zijn overgeleverd in een verduitsste redactie (handschrift BURGSTEINFURT, FÜRST ZU BENTHEIMSCHE SCHLOSSBIBLIOTHEK, B 37) (Klein, 1998a, p. 107-108; Besamusca & Postma, 1997, p. 13). Dat zou inderdaad een boek van gelijkaardige omvang als het tweede deel kunnen opleveren (Besamusca & Postma, 1997, p. 13). Bovendien heeft Velthem in zijn Merlijn-compilatie verschillende verwijzingen ingebouwd

naar de Lancelot-stof (Besamusca, Sleiderink & Warnar, 2009, p. 24, ook n. 59). Het blijft evenwel mogelijk dat het *Merlijn*-complex in een aparte (derde) band heeft gezeten. Daarmee blijft de relatieve chronologie onzeker: werd de *Merlijn-continuatie* voor, na of gelijktijdig met de andere delen van de compilatie vervaardigd (Besamusca, Sleiderink & Warnar, 2009, p. 25, n. 60 & 61)?

3.13. EEN CLUSTER IN DE EERSTE HELFT VAN DE VEERTIENDE EEUW

Een grote samenhang, zowel qua ontstaans- als functioneringsmilieu, is beargumenteerd voor *Huge van Bordeeus*, *Florigout*, *Die borchgrave van Couchi* en *Lohier ende Malaert* (Kienhorst & Tersteeg, 1995). De gelijkennis betreft niet alleen de handschriften maar ook de stijl en het dialect.⁸¹ Kienhorst en Tersteeg vermoeden voorzichtig ‘dat er bij de productie van de teksten van deze groep sprake is geweest van activiteiten van een of ander “atelier”, in de zin van een groep(je) van schrijvers, die in de veertiende eeuw in (West-)Vlaanderen met behulp van overeenkomstige materiële en literaire middelen en technieken gewerkt moeten hebben’ (1995, p. 65).⁸² Voor de *Florigout* en de Vlaamse *Couchi* achten Kienhorst en Tersteeg zelfs een identiek auteurschap niet uitgesloten. Dat de teksten veertiende-eeuws zijn, blijkt uit het gebruik van de *abecedaria*: een dergelijk vormbewustzijn acht men doorgaans eerder typisch voor jongere literatuur.⁸³ Van den Berg noemt de versificatie van deze werken Vlaams en dynamisch en rekent ze daarom tot de zogenaamde ‘late epiek’ in de veertiende eeuw (Van den Berg, 1987, p. 9; vgl. De Vries, 1887). Kienhorst en Tersteeg (1995, p. 64) merken eveneens stilistische verbanden op tussen het *Florigout*-atelier en de *Boudewijn van Seborch* maar blijven hierover

⁸¹ Zie bijvoorbeeld de bespreking van de ‘hi-die’-constructies (Kienhorst & Tersteeg, 1995, p. 63-65).

⁸² In het geval van *Huge van Bordeeus* werd ook elders een datering rond de eeuwwisseling geopperd. Volgens Lens (2004, p. 96-102), die een uitgebreide argumentatie opbouwt via Oudfranse bronnen, ‘kunnen we concluderen dat de Middelnederlandse bewerking gemaakt is in de tijd dat de Franse *Huon*-cyclus nog in ontwikkeling was’ (2004, p. 101). Dat komt overeen met een datering begin veertiende eeuw, meteen iets vroeger dan de ruime datering in de eerste helft van de veertiende eeuw gegeven door Van den Berg op basis van de verstechniek (1985, p. 22).

⁸³ Bij *abecedaria* worden opeenvolgende lombarden alfabetisch gerangschikt (Kienhorst & Tersteeg, 1995, 65). Wij betwijfelen of dit een aanwijzing is voor identiek auteurschap maar aanvaarden dat tenminste sprake moet zijn van schoolvorming.

terughoudend. Merk op dat van de *Couchi* ook een Brabantse versie heeft bestaan zonder *abecedarium*. Deze versie lijkt daarom ouder, maar kan niet zijn geschreven vóór de Oudfranse brontekst, die omstreeks 1300 wordt gedateerd.⁸⁴

3.14. KRUISVAARTEPIEK (EERSTE HELFT EN MEDIO VEERTIENDE EEUW)

Kruisvaartepiek is pas vanaf ca.1350 in handschriften overgeleverd (Klein, 1995, p. 20). De (vaak zeer fragmentarisch overgeleverde) kruisvaartromans worden overeenkomstig veelal laat gedateerd. Belangrijk is Claassens' monografie over de Middelnederlandse kruisvaartroman. *Boudewijn van Seborch* dateert Claassens 'ruwweg' in de tweede helft van de veertiende eeuw, op basis van zijn vermoeden dat de roman in Holland kan zijn vertaald voor Jan van Blois (1993a, p. 172-173). De brontekst dateert alleszins van ná 1314 terwijl het oudste fragment ten vroegste medio-veertiende-eeuws is (Kienhorst, 1988, p. 24). In het geval van *Godevaerts kintshede* en de *Roman van Antiochië* is Claassens minder zeker. De datering van de fragmenten ca. 1325 (Klein, 1995, p. 14) biedt een zekere *terminus ante quem*, maar met een Franse brontekst van rond 1200 blijft er veel speelruimte. De *Saladijn* zou veertiende-eeuws zijn (Claassens, 1993, p. 234-238; Kienhorst, 1988, p. 186), maar lijkt niet op het einde van die eeuw geschreven, aangezien de fragmenten uit het laatste kwart stammen (Klein, 1995, p. 16). Veertiende-eeuws lijkt ook *Seghelijn van Jherusalem*. Een *terminus ante quem* is waarschijnlijk de boekenlijst van de Gentse burger Jan Wasselins, waarin in 1389 een *Seghelijn* voorkomt (Derolez e.a., 1994-2001, III, p. 120). Sinds de eerste editie (Verdam, 1878, p. IV) is het gebruikelijk om de *Seghelijn* medio veertiende eeuw te dateren (bv. Claassens, 1993c, p. 299). Wel houdt men vaak een slag om de arm met een ruimere datering in de veertiende eeuw (Claassens, 1998, p. 25; De Bundel, 2002, p. 115; Faems, 2001, p. 115). Deze datering is over het algemeen niettemin eerder zwak beargumenteerd (vgl. Verdam, 1878, p. IV).

⁸⁴ Zie Kienhorst & Tersteeg (1987, p. 219). De fragmenten B, PI en PII zouden de 'oudere' (Brabantse) versie vertegenwoordigen, wegens het uitblijven van de *abecedaria* en het feit dat de hoofdpersonages niet bij naam worden genoemd. Aangezien de Oudfranse brontekst aan het einde van de dertiende eeuw of omstreeks 1300 wordt gedateerd, moet de Brabantse versie vroegveertiende-eeuws zijn.

3.15. RESTGROEP

- De *Roman van Caesar* is moeilijk te dateren, deels omdat er nog geen plausible brontekst is aangewezen – als die er al is geweest (Hegman, 1976, p. 87-88). Enig houvast biedt de datering van de fragmenten, door Klein op de eeuwwisseling tussen dertiende en veertiende eeuw geplaatst (1995, p. 7-8 & 14). Waarschijnlijk hebben we dus met een nog dertiende-eeuwse roman te maken.⁸⁵ Sleiderink acht het mogelijk dat de *Roman van Caesar* (net als *Godevaert metten baerde*) geschreven werd in opdracht van Henrik VII van Luxemburg (1275 en 1313). Die werd in 1312 in Rome tot Duits keizer verheven: een roman over illustere voorgangers in het keizersambt kan hem geïnteresseerd hebben. Deze datering (ca. 1312?) is aantrekkelijk maar speculatief.
- *Florent ende Durant* zou een vrij late ridderroman zijn. Gorissen dateert de roman in het tweede kwart van de veertiende eeuw, tussen de datering van de fragmenten in het midden van de veertiende eeuw en de Oudfranse bron die in de eerste helft van de veertiende eeuw ontstond (1972, p. 370-374; Klein, 1995, p. 15).⁸⁶ Gorissen is de enige die zich totnogtoe over de datering van *Florent ende Durant* gebogen heeft.
- Van den Bergh vermoedde dat *Aubri de Borgengoën* in de veertiende eeuw moet worden gesitueerd maar zijn vermoeden blijft onbeargumenteerd (1852, p. 128). Kalff is niet veel specifiek en meent dat de tekst ‘misschien wel eene eeuw’ ouder moet zijn dan de fragmenten, die hij op gezag van Van den Bergh begin-vijftiende-eeuws noemt (1886, p. 140). Inmiddels is de datering van de fragmenten aangepast (midden veertiende eeuw: Klein, 1995, p. 14) maar hoeveel de datering van de tekst mee opschuift, is onduidelijk.
- *Garijn van Montglavie* is vooralsnog niet uitgegeven en nauwelijks bestudeerd.⁸⁷
- De ‘zognaamde’ *Lion van Bourges* zou een ridderroman zijn (eventueel een bewerking van de gelijknamige Oudfranse tekst) maar zeker is dat niet. Kienhorst nam de fragmenten op in zijn repertorium, maar volgens Claassens kan de Middelnederlandse tekst omwille van zijn vrij schematische narratio (o.m. de eigen- en plaatsnamen zijn verwijderd) ook als

⁸⁵ Opmerkelijk is dat de kopiist van de Brusselse fragmenten ook aan het werk is geweest in de *Lancelotcompilatie* (Kienhorst, 1988, p. 27; Klein, 1995, p. 7-8). Mogelijk kunnen de fragmenten dus ook iets later zijn ontstaan.

⁸⁶ Voor de datering van de Oudfranse brontekst bestrijdt Gorissen eerdere inzichten die de roman kort na 1356 plaatsen. Aangezien de Middelnederlandse fragmenten al uit het midden van de veertiende eeuw stammen zou de *Florent* wel héél snel uit het Frans vertaald zijn.

⁸⁷ Enkele korte vermeldingen bij Spijker (1990).

- exempel gebruikt zijn (1996, p. 253-255). Claassens ziet meer overeenkomsten met een Franse prozaroman *Gillion de Trazegnies* dan met de *Lion van Bourges*. Een datering in de late veertiende eeuw is mogelijk, maar louter gebaseerd op de datering van de fragmenten (en een prozaroman die misschien op de verstekst teruggaat) omstreeks 1400 (1996, p. 252-253).
- Over *Valentijn en Nameloos* is weinig geschreven. Volgens Van den Bergs versanalyse moet de tekst stammen uit de veertiende eeuw (1987, p. 35). Gezien de vroege datering van sommige fragmenten (Zellmann, 2003, p. 146) gaat het mogelijk nog om de vroege veertiende eeuw.
 - Hoewel van *Sibeli en Aetsaert* recent nieuwe fragmenten zijn ontdekt uit de eerste helft van de veertiende eeuw, blijft de auteurstekst vooralsnog ongedateerd (Gärtner & Van Dijk, 1999, p. 109; Kienhorst, 1988, p. 189).
 - Over de *Fierabras* verscheen onlangs een bijdrage van Kestemont (2011).⁸⁸ De tekst behandelt de wijze waarop Roeland(s vader Milo) aan zijn wapenschild is gekomen. De aandacht valt mogelijk te verbinden met het gegeven dat het Zuid-Vlaamse geslacht van Gavere omstreeks 1280 het legendarische wapenschild van Roeland aanneemt. Deze verbinding vindt in Zuid-Vlaanderen een neerslag in de illuminatiekunst in de decennia kort voor en kort na 1300. Als de *Fierabras* met deze ontwikkelingen samenhangt, pleit dit voor een datering omstreeks 1300 (mogelijk kort daarvoor).
 - *Gwidekijn van Sassen* is een tekst bekend uit unieke medio-veertiende-eeuwse fragmenten. Een anderstalige brontekst is nog niet aangewezen (Kienhorst, 1988, p. 68; Klein, 1995, p. 15). Volgens Kienhorst stammen de *Gwidekijn*-fragmenten uit dezelfde codex als ‘Ongeïdentificeerd (3)’, de fragmenten die een tekst bevatten over een verraderlijke Karolingische dwerg Pepijn (Van Oostrom, 1987). Mogelijk hoeven we hier trouwens niet van twee verschillende teksten te spreken want ook van de Pepijn-verzen is geen anderstalige brontekst bekend.⁸⁹ Gefundeerde uitspraken over de datering van deze tekst(en?) zijn moeilijk te vinden.⁹⁰
 - Na de editie door Mak in 1952 heeft niemand aandacht besteed aan de *Roman van Iechemias*. De editor dateert de tekst met weinig argumenten in de tweede helft van de dertiende eeuw. Toevallig is de proloog van deze roman overgeleverd, maar die biedt weinig aanknopingspunten. Maks

⁸⁸ Het destijds in Bourbourg opgediepte (en ongedateerde) fragment is tot op heden spoorloos. Een brontekst is niet bekend.

⁸⁹ Besamusca (2008, p. 29) – die recent voor de oorspronkelijkheid van de *Gwidekijn* pleitte – vraagt zich of de benaming ‘Gwidekijn van Sassen’ wel zo gelukkig is.

⁹⁰ Kalf (1906, p. 97-98) denkt – zonder argumenten – aan de dertiende eeuw voor *Gwidekijn*, maar twijfelt of het om de eerste dan wel tweede helft van die eeuw gaat.

suggestie dat de tekst (1952, p. 8) verwijst naar een dichtwerk dat ook door Maerlant in zijn Merlijnroman wordt vermeld is onzeker en de *terminus post quem* (ca. 1260) die men eraan ontleent dus ook.

- *Barlaam en Josaphat* is een tekst die traditioneel tot de ridderepiek wordt gerekend. Heeroma denkt niet dat de tekst samenhangt met Filip Utenbroekes behandeling van de legende in de *Spiegel historiael*. Volgens hem gaat het om een uitgebreidere bewerking, die ca. 1300 in Vlaanderen werd geschreven (Heeroma, 1958, p. 97-98). Hij meent namelijk dat de rijmen ‘in overeenstemming [zijn] met de normale Vlaamse dichtpraktijk van omstreeks 1300’ (1958, p. 98).
- Van *Ogier van Denemarken* kennen we naast Middelnederlandse fragmenten een Middelhoogduitse ‘Umschreibung’ (1479). Deze versie telt twee prologen: een voor elk van de twee *branches* (*Ogiers kintshede* en *Ogiers olthede*) van het chanson de geste (*Chevalerie Ogier*). Merkwaardig is dat de auteur van de eerste proloog beweert dat hij een *kintshede* dichtte omdat zijn publiek de *olthede* al kende, terwijl de situatie in de tweede proloog precies wordt omgedraaid (Van Dijk, 1997, p. 46-47).⁹¹ Er lijken daarom (zeker) twee Middelnederlandse Ogier-teksten te hebben bestaan. Besamusca dateerde de teksten niet afzonderlijk en stelde een ruime datering voor in de late dertiende of begin veertiende eeuw (2005a, p. 141). Deze datering lijkt hem ingegeven door de fragmenten, die uit het midden van de veertiende eeuw stammen (2005b, p. 61). Sleiderink heeft erop gewezen dat het eerste deel al kan dateren van omstreeks 1260, gezien de verwijzingen in de eerste proloog naar dertiende-eeuwse Arturromans zoals *Lantsloot vander Haghedochte* en *Walewein*. Een vroege datering kan betekenen dat Maerlant, die in zijn *Spiegel historiael* een Ogier-verhaal vernoemt, een Middelnederlandse versie bedoelde en geen Oudfranse. Op deze manier zou *Ogiers kintshede* omstreeks 1260-1270 geschreven kunnen zijn en de *olthede* rond de eeuwwisseling (of nog later).⁹²

4. SLOTBESCHOUWING

Het onderzoek naar de datering van Middelnederlandse ridderromans heeft een aanzienlijke evolutie achter de rug. In 1888 besprak Jonckbloet de

⁹¹ Besamusca besluit hieruit dat beide teksten in verschillende literaire contexten tot stand zijn gekomen (2005a, p. 151) maar dwingend is die redenering niet.

⁹² Persoonlijke communicatie tussen Remco Sleiderink aan Bart Besamusca. Ons bezorgd door Sleiderink op 02/07/2010.

ridderpoëzie nog in termen van ‘bloeï’ en ‘verval’ en werden werken overeenkomstig een esthetisch oordeel in één van deze categorieën ondergebracht. Men ging er daarnaast van uit dat de verschillende subgenres van de epiek elkaar chronologisch opvolgden.⁹³ Deze evolutie zou dan gepaard zijn gegaan met een steeds verfijndere thematiek: de ‘voorhoofse’ Karelepiek ging volgens die opvatting vooraf aan de ‘hoofse’ Arturromans. Na Maerlant zou de ridderepiek ten onder zijn gegaan aan de opkomende burgerlijkheid, die hand in hand ging met een meer didactisch gerichte literatuur. Het resultaat waren teksten die Jonckbloet afkeurend ‘onbezielde vormen’ noemt, literair lapwerk of allegaartjes van ouder materiaal, dat voor de gelegenheid ‘aaneengelapt’ of ‘tezamen gestrengeld’ werd. Jonckbloet kon zijn afkeuring voor de latere epiek moeilijk verbergen.⁹⁴ Ook bij Van Mierlo (1939) komt de these van bloei en verval opnieuw nadrukkelijk op de voorgrond. De ondertitels van zijn tijdvakken spreken boekdelen: in het eerste tijdvak bevindt de ridderepiek zich ‘in het rijk der schoonheid’, terwijl ze in het tweede tijdvak ‘in de boeien van de didactiek’ geslagen wordt. Van Mierlo behandelt de zogenaamde ‘nabloei der heldenepiek’ als een trieste grafredenaar die stilstaat ‘bij de laatste voortbrengselen dier uitvoerige romanliteratuur in verzen, die in de XIVe eeuw haar mooien dood sterft’ (p. 366).⁹⁵

De grote tweedeling in een eerste en tweede tijdvak, vaak met Maerlant als centrifugaal middelpunt, heeft nog lang nagezinderd. De Graaf had bijvoorbeeld in 1980 de grootste moeite om de *Flandrijs*, door Jonckbloet laatdunkend in het tweede tijdvak geplaatst, los te maken van het negatieve beeld dat daardoor over de roman gegroeid was. De evolutie van voorhoofse over hoofse literatuur naar een soort didactische mengvorm is lang als daterings-

⁹³ De inhoudstafel van Jonckbloet 1888 is op zich al illustratief. De chronologische opvolging van genres is overgenomen uit de romanistiek. Jonckbloet behandelt eerst die romans waarin hij ‘Germaanse’ invloed herkent, het *Nevelingenlied* en de *Wisselau*. Daarop laat hij de Karelepiek en de Arturepiek volgen, die laatste verdeeld in ‘mystieke Britsche romans’ en ‘epische Artur-romans’.

⁹⁴ Uit Jonckbloets mening over *Wrake van Ragisel* (1888, p. 394). Zijn houding krijgt navolging. Kalff (1906, p. 337-348) brengt het verval van de ridderpoëzie eveneens in verband met burgerlijkheid. En hoewel bij hem de chronologische ordening van subgenres minder nadrukkelijk aanwezig is, lijkt hij toch tenminste vol te houden dat de Karelepiek de Arturepiek vooraf ging. Te Winkel (1922) houdt zich aan een strikte chronologische opeenvolging van genres, van de ‘Classieke’ roman tot de kruisvaartroman.

⁹⁵ Dat Knuvelder ten opzichte van Van Mierlo weinig vooruitgang maakte is overtuigend aangetoond door Gerritsen (1975). Vgl. ook Janssens (1982, p. 262) die opmerkt dat in de vijfde druk van Knuvelders *Handboek* de epiek uit het eerste tijdvak aanzienlijk meer aandacht krijgt dan die uit het tweede (75 vs. 15 pagina’s).

argument gebruikt. De hiermee geassocieerde smaakoordelen over literatuur – zoals een ‘onvolgroeide’ stijl voor de vroege epiek en het ‘broddelwerk’ in de late epiek – schemerde evenzeer nog lang door in het dateringsonderzoek. In de moderne vakgeschiedenis is men evenwel geëvolueerd naar een afwijzing van de polaire voorstelling in twee tijdvakken (Janssens, 1982; 2002) en is bijvoorbeeld meer aandacht besteed aan een grotere stijlvariatie in de Middelnederlandse epiek, die mogelijk een ontwikkelingspatroon vertoonde over de grenzen van subgenres heen. Deze evolutie wordt bevestigd door bovenstaand overzicht, waaruit in elk geval blijkt dat de chronologische afbakening tussen subgenres niet zo eenduidig is als oudere literatuurgeschiedenissen doen uitschijnen.

Een ander onderscheid, dat wel blijvend dient gehandhaafd te worden, is dat tussen absolute en relatieve dateringsargumenten. Merk op dat het gewicht van het onderzoek van Evert van den Berg in dateringskwesties heel groot is. Van den Berg heeft inderdaad interessante evoluties in bijvoorbeeld de versbouw blootgelegd die als criterium kunnen dienen voor een veelal geloofwaardige chronologische rangschikking van teksten. Toch blijven Van den Bergs argumenten meestal ‘slechts’ relatief: dat de ene tekst na een andere tekst is geschreven, zegt meestal weinig over de absolute datering ervan. Wij benadrukken deze observatie vooral in de context van de start van de ridderepiek in het westen van het taalgebied. Daarvan wordt vaak beweerd – niet zelden op gezag van Van den Berg – dat dit een betrekkelijk late start was (begin dertiende eeuw), zeker in vergelijking met het oosten van het taalgebied (reeds eind twaalfde eeuw). Van den Berg kon inderdaad aannemelijk maken dat een bepaalde groep (veelal Karelepische) werken aan het begin stonden van de ridderliteratuur in het westen. Het is echter onduidelijk of zijn relatieve dateringsmethode genoeg gewicht in de schaal kan leggen om deze werken reeds ‘absoluut’ in de dertiende eeuw te dateren. Wij zijn daarom sceptisch over de stelling dat geen van de hierboven besproken westelijke werken – bv. de *Floevent* – contemporain kan zijn met de vroege opbloei van de oostelijke epiek.

Met de functionalistische benadering van Middelnederlandse literatuur, die vooral sinds de tachtiger jaren van de vorige eeuw is opgekomen (Janssens, 2000; Fraeters, 2004) is meer aandacht gekomen voor de literaire verschillen die tussen de werken binnen één tijdsvak konden bestaan. Binnen die heropwaardering van de primaire context is het waardevolle inzicht gegroeid dat sterk verschillende werken in sommige gevallen toch een gelijkaardige datering behoeven. Dit roept de vraag op of een lineaire (bv. stilistische) ontwikkeling wel ooit betrouwbaar zal zijn als werktuig om teksten te dateren. Ondertussen is immers

duidelijk geworden dat de ontwikkeling van het genre niet lineair verliep en dat simultaan grote stijlvariatie of andere ‘kwaliteitsverschillen’ konden bestaan (Van Driel, 2007a). Als Seghers *Trojeroman* hedendaagse onderzoekers nog verrast met het schijnbare contrast tussen het literaire niveau en de vroege datering van de tekst, dan is bijvoorbeeld in het geval van de *Wisselau* het omgekeerde zichtbaar: onder meer de ‘onvolkomenheid’ van de rijmtechniek heeft geleid tot een vroegere datering, terwijl in principe mogelijk blijft dat de tekst veel later werd gedicht, misschien door iemand die een oraal discours hanteerde of nabootste. Met andere woorden: waarom zouden (in onze ogen) ‘slechte’ dichters beperkt zijn tot het vroegste tijdsvak (vgl. Van Driel, 2007a)?

Een laatste bedenking bij het dateringsonderzoek betreft de verhouding tussen de primaire context van een ridderroman en de handschriftelijke receptie van de tekst. Een groot deel van de Middelnederlandse ridderromans is slechts in één (fragmentarisch) handschrift overgeleverd. Herhaaldelijk lijkt men deze teksten te dateren door van de *terminus ante quem* van het handschrift simpelweg een aantal decennia terug te stappen in de tijd. Maar waarom zouden we in deze gevallen altijd zo hardnekkig vasthouden aan een strikte scheiding van het productie- en receptiemilieu? Kunnen deze in sommige gevallen niet veel dichter bij elkaar hebben gelegen? In de tijdsspanne gedefinieerd door de datering van de anderstalige bron en die van het Middelnederlandse handschrift, is er in de meeste gevallen geen duidelijke reden om een relatief vroege datering te verkiezen. Een relatief late datering, kort vóór die van het handschrift, wordt mogelijk nog te zelden overwogen, zeker voor ridderromans die afgaande op de overlevering geen grote verspreiding hebben gekend (cf. Van Oostrom, 2003, p. 16-17). Een ander treffend voorbeeld van de neiging tot vroeg dateren is *Karel ende Elegast*. Deze tekst heeft wel een grote overlevering gekend, maar geen enkel handschrift wordt vóór de tweede helft van de veertiende eeuw gedateerd (Klein, 1995, p. 15). Toch is de *Elegast* vaak eerder vroeg gedateerd, zelfs nog in de twaalfde eeuw. Mogelijk heeft vooral de canonieke status van de tekst hiertoe aanleiding gegeven en wilde men de uitstraling van dit meesterwerk vergroten door die te koppelen aan een hoge ouderdom (vgl. Van Oostrom, 1984, p. 331). Hoewel men in de laatste decennia duidelijk voorzichtiger is met het hanteren van dergelijke vooroordelen, bestaat volgens ons nog steeds de neiging om canonieke epische teksten eerder vroeg te dateren, terwijl de ‘mindere goden’ in de veertiende eeuw ondankbaar op een hoopje worden geschoffeld.

Terugblikkend lijken de resultaten van ons literatuuronderzoek gunstig, in die zin dat het haalbaar is gebleken om op basis van bestaande studies tot een

chronologische rangschikking te komen van een groot deel van de ons overgeleverde ridderepiek. Dé hamvraag blijft natuurlijk in hoeverre dit overzicht historisch correct en betrouwbaar is. Slechts verder onderzoek zal hierover meer duidelijkheid brengen. We wezen hierboven al op het potentieel van stilistisch en taalkundig onderzoek, maar ook nieuwe handschriftvondsten kunnen meer duidelijkheid brengen. We hopen alleszins dat dit overzicht niet alleen zal leiden tot discussies over de datering van individuele ridderromans, maar hopelijk ook tot een dialoog over de praktijk van het dateringsonderzoek zelf. Wij verwachten dat dit artikel de nodige kritische reacties zal uitlokken, hopelijk zelfs op korte termijn. Gegeven de dieperliggende opzet van dit stuk, zouden wij niets liever willen dan dat deze bijdrage als een wetenschappelijke schietschijf kan dienen.

INDEX OP TITELS

<i>Aiol</i> (Limburgs)	3.1
<i>Aiol</i> (Vlaams)	3.5
<i>Alexanders geesten</i>	3.7
<i>Arturs doet</i>	3.10
<i>Aubri de Borgengoen</i>	3.15
<i>Barlaam en Josaphat</i>	3.15
<i>Beerte metten brede voeten</i>	3.11
<i>Boeve van Hamtone</i>	3.6
<i>Borchgrave van Couchi</i> (Vlaams en Brabants)	3.13
<i>Borchgravinne van Vergi</i> (Vlaams en Brabants)	3.11
<i>Boudewijn van Seborch</i>	3.14
<i>Roman van Caesar</i>	3.15
<i>Roman van Cassamus</i>	3.11
<i>Ferguut – I</i>	3.4
<i>Ferguut – II</i>	3.5
<i>Fierabras</i>	3.15
<i>Flandrijs</i>	3.8
<i>Flovent</i>	3.3
<i>Florent ende Durant</i>	3.15
<i>Florigout</i>	3.13
<i>Roman van Florimont</i>	3.11
<i>Floris ende Blancefloer</i>	3.8
<i>Floyris ende Blantseflur</i>	3.1

<i>Garijn van Montglavie</i>	3.15
<i>Gheraert van Viane</i>	3.8
<i>Godevaerts kintshede, Roman van Antiochië</i>	3.14
<i>Gwidekijn van Sassen</i>	3.15
<i>Henric ende Claredamie</i>	3.1
<i>Historie van den Grale, Boek van Merline</i>	3.7
<i>Historie van Troyen</i>	3.7
<i>Huge van Bordeeus</i>	3.13
<i>Roman van Iechemias</i>	3.15
<i>Jourdein van Blaves</i>	3.11
<i>Karel ende Elegast</i>	3.5
<i>Laidoen</i>	3.8
<i>Lanceloet en het hert met de witte voet</i>	3.5
<i>Lanceloet (Roman van Lancelot)</i>	3.10
<i>Lancelotcompilatie</i>	3.12
<i>Lantsloot van der Haghedochte</i>	3.9
<i>Roman van Limborch</i>	3.11
<i>Lion van Bourges</i>	3.15
<i>Roman der Lorreinen I en II</i>	3.8
<i>Lohier ende Malaert</i>	3.13
<i>Madelgijs (korte en lange)</i>	3.11
<i>Merlijn-continuatie</i>	3.12
<i>Roman van Moriaen</i>	3.10
<i>Nevelingenlied</i>	3.2
<i>Ogier van Denemarken (kinthede en olthede)</i>	3.15
<i>Parthonopeus van Bloys</i>	3.6
<i>Roman van Perchevael</i>	3.4
<i>Proza-Lancelot</i>	3.12
<i>Queeste vanden Grale</i>	3.10
<i>Renout van Montalbaen</i>	3.3
<i>Riddere metter mouwen</i>	3.10
<i>Roelantslied</i>	3.3
<i>Saladijncontinuatie</i>	3.14
<i>Seghelijn van Jherusalem</i>	3.14
<i>Sibeli en Aetsaert</i>	3.15
<i>Torec</i>	3.7
<i>Tristan</i>	3.1
<i>Seghers Trojeroman</i>	3.6
<i>Valentijn en Nameloos</i>	3.15

<i>Roman van Walewein</i>	3.9
<i>Walewein ende Keye</i>	3.9
<i>Willem van Oringen</i>	3.8
<i>Wisselau</i>	3.2
<i>Wrake van Ragisel</i>	3.4

Literatuurlijst

- Barroux, R.** (1994). 'Aiol.' In Bossuat, R. e.a. (red.), *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age*. Parijs: Fayard, p. 27-28.
- Bastert, B.** (1994). "'Dô si der lantgrâve nam". Zur „Klever Hochzeit“ und der Genese des Eneas-Romans.' *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 123/3: 253-273.
- Berendrecht, P.** (1996). *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 14. Amsterdam: Prometheus.
- Besamusca, B. & Postma, A.** (ed.) (1997). 'Lanceloet'. *De Middelnederlandse vertaling van de Lancelot en prose overgeleverd in de Lancelotcompilatie. Pars 1 (vs. 1-5530), voorafgegaan door de verzen van het Brusselse fragment*. Middelnederlandse Lancelotromans 4. Assen: Van Gorcum.
- Besamusca, B. & Van Gijsen A.** (1992). 'Beerte en Adenet. Over een Middelnederlandse Karelroman en zijn Oudfranse bron.' In De Backer, C. (red.), *Cultuurhistorische caleidoscoop aangeboden aan prof. dr. Willy L. Braekman*. Gent: Stichting Mens en Cultuur, p. 39-59.
- Besamusca, B.** (1983). *Repertorium van de Middelnederlandse Karelepiek. Een beknopte beschrijving van de handschriftelijke en gedrukte overlevering*. Utrecht: H&S.
- Besamusca, B.** (1985). *Repertorium van de Middelnederlandse Arturepiek. Een beknopte beschrijving van de handschriftelijke en gedrukte overlevering*. Utrecht: H&S.
- Besamusca, B.** (1986). "'Beerte metten breiden voeten". Diplomatische uitgave van het enig overgeleverde fragment.' *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 102/1: 1-20.
- Besamusca, B.** (1991). 'De Vlaamse opdrachtgevers van Middelnederlandse literatuur: een literair-historisch probleem.' *De nieuwe taalgids*, 84/2: 150-162.
- Besamusca, B.** (1993). *Walewein, Moriaen en Ridder metter mouwen. Intertextualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans*. Middeleeuwse studies en bronnen 39. Hilversum: Verloren.
- Besamusca, B.** (1994). 'Die Rezeption von Chrétiens „Yvain“ in den Niederlanden.' In Von Ertzdorff, X. (red.), *Die Romane von dem Ritter mit dem Löwen*. Amsterdam: Rodopi, p. 353-368.
- Besamusca, B.** (2003). *The Book of Lancelot. The Middle Dutch «Lancelot» Compilation and the Medieval Tradition of Narrative Cycles*. Arthurian Studies 53. Cambridge: Brewer.

- Besamusca, B.** (2005a). 'Zingende minstrelen, een jonge dichter en een voordracht in Vlaanderen.' In Besamusca, B. & Tigelaar, J. (red.), *Karolus Rex. Studies over de middeleeuwse verhaaltraditie rond Karel de Grote*. Middeleeuwse studies en bronnen 83. Hilversum: Verloren, p. 141-152.
- Besamusca, B.** (2005b). 'De complete held. Over drie avonturen in Ogier von Dänemark.' In Sleiderink, R., Uyttersprot, V. & Besamusca, B. (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen*. Davidsfonds literair 16. Leuven: Davidsfonds, p. 61-78.
- Besamusca, B.** (2008). 'Unidentifizierte mittelniederländische Karlsepen. Die idée fixe der mittelniederländischen Literatur als Übersetzungsliteratur.' In Ziegler, H.J. (red.), *Chanson de geste im europäischen Kontext. Ergebnisse der Tagung der Deutschen Sektion der ICLS am 23. und 24.4.2004 in Köln*. Encomia Deutsch 1. Göttingen: V&R, p. 26-35.
- Besamusca, B. e.a.** (1996). [Recensie van Van Oostrom, 1996]. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 112/4: 365-379.
- Besamusca, B., Sleiderink, R. & Warnar, G.** (red.) (2009). *De boeken van Velthem. Auteur, oeuvre en overlevering*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 119. Hilversum: Verloren, p. 7-30.
- Biemans, J.A.A.M.** (in druk). 'Conventies, standaarden en varianten. Verschillende mogelijkheden en keuzes bij de vormgeving van handschriften met berijmde Middelnederlandse ridderepiek.' In Faems, A. & Hogenbirk, M. (red.), *Ene Andre tale. Tendensen in de Middelnederlandse late ridderepiek*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 131. Hilversum: Verloren [2011].
- Brandtsma, F.** (2003). 'The Lancelots of the Lowlands.' In Dover, C. (red.), *A companion to the Lancelot-Grail Cycle*. Cambridge: Brewer, p. 205-218.
- Burgers, J.W.J.** (1999). *De rijmkroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw)*. Hollandse Studiën 35. Hilversum: Historische Vereniging Holland.
- Buschinger, D. & Spiewok, W.** (red.) (1986). *Tristrant. Par Eilhart von Oberg*. Parijs: Union Générale d'Éditions.
- Caers, B.** (2011). 'Een "buchelin inn flemische". Over ontstaan en verspreiding van de ridderepiek in de Nederlanden (ca. 1150-1450).' *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 127/3: 223-251.
- Callu-Turiaf, F. & Martin, J.-P.** (1994). 'Renaut de Montauban.' In Bossuat, R. e.a. (red.), *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age*. Parijs: Fayard, p. 1256-1257.
- Claassens, G.H.M. & Johnson, D.** (ed. & vert.) (2000). *Dutch romances I: Roman van Walewein*. Cambridge: Brewer.
- Claassens, G.H.M.** (1993a). *De Middelnederlandse kruisvaartromans. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren*. Thesaurus 4. Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman.

- Claassens, G.H.M.** (1993b). 'Baudoin de Sebourc.' In Gerritsen, W.P. & Van Melle, A.G. (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen: SUN, p. 59-61.
- Claassens, G.H.M.** (1993c). 'Seghelijn van Jherusalem.' In Gerritsen, W.P. & Van Melle, A.G. (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen: SUN, p. 299-300.
- Claassens, G.H.M.** (1996). 'Eén ridder, twee vrouwen.' *Spiegel der Letteren*, 38/4: 239-257.
- Claassens, G.H.M.** (1998). 'Dit en is sonder reden niet. Over de zeven vragen van Seghelijn van Jherusalem.' *Spiegel der Letteren*, 40/1-2: 25-53.
- Claassens, G.H.M.** (2009). 'De Torrez à Torec: un roman arthurien en moyen néerlandais et sa source inconnue en ancien français.' In Goyens, M. & Verbeke, W. (red.), *Lors est ce jour grant joie née. Essais de langue et de littérature françaises du Moyen Âge*. Medievalia Lovaniensia Series 1/ Studia XLI. Leuven: Leuven University Press, p. 159-175.
- Croenen, G. & Janssens, J.D.** (red.) (1994a). 'Een nieuw licht op de Lancelotcompilatie? De betekenis van het pas gevonden fragmentje van 'Arturs doet' [deel 1].' *Queeste*, 1/1: 3-11.
- Croenen, G. & Janssens, J.D.** (red.) (1994b). 'Een nieuw licht op de Lancelotcompilatie? De betekenis van het pas gevonden fragmentje van 'Arturs doet' [deel 2].' *Queeste*, 1/2: 108-125.
- Curschmann, M.** (2004). 'Nibelungenlied und Klage.' In Wachinger, B. e.a. (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Band 11. Berlin: De Gruyter, p. 926-969.
- De Bruijn, E.** (2011). 'Die Anwendbarkeit des Kulturraum-Konzepts für die Rhein-Maas-Region und der Fall des Eneasromans.' *Zeitschrift für deutsche Philologie* 130/1: 83-100.
- De Bundel, K.** (2002). 'Een heldin voor het gerecht. Een vergelijkende analyse van een episode uit de Seghelijn van Jherusalem.' *Spiegel der letteren*, 44/2: 115-147.
- De Graaf, K.R.** (1980). *Flandrijs. Fragmenten van een Middelnederlands riddergedicht*. Neerlandica Traiectina 26. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- De Schutter, G. & Goossens, J.** (red.) (2002). *Van Madelgijs tot Malagis*. Gent: KANTL.
- De Vries, M. & Verwijs, E.** (ed.) (1863). *Jacob van Maerlant's Spiegel historiael, met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten door Philip Utenbroeke en Lodewijc van Velthem*. Leiden: Brill.
- De Vries, M.** (ed.) (1887). 'Van den Borchgrave van Couchi. Fragmenten.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 7: 130-131.
- De Wachter, L., Schlusemann, R. e.a.** (ed.) (red.) (2001). *Fragmenten van de Roman van Heinric en Margriete van Limborch*. Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis 6. Leuven: Peeters.

- Derolez, A. & Victor, B.** (ed.) (1994-2001). *Corpus Catalogorum Belgii. The medieval booklists of the southern Low Countries*. Vier volumes. Brussel: Paleis der Academiën.
- Dimpel, F.M.** (2006). 'Der Verlust der "Eneas"-Handschrift als Fiktion. Eine computergestützte, textstatistische Untersuchung.' *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 61: 87-102.
- Duijvestijn, B.W.Th.** (1993). 'Maugis.' In Gerritsen, W.P. & Van Melle, A.G. (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen: SUN, p. 224-227.
- Duinhoven, A.M.** (1975). *Bijdragen tot reconstructie van de "Karel ende Elegast"*. Deel I. Neerlandica Traiectina 21. Assen: Van Gorcum.
- Duinhoven, A.M.** (1981). *Bijdragen tot reconstructie van de "Karel ende Elegast"*. Deel II. Neerlandica Traiectina 27. Groningen: Wolters-Noordhoff/Bouma's Boekhuis.
- Duinhoven, A.M.** (1998). 'Kopiïst, corrector en bewerker. Antwoord aan J.W. Klein.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 114/3: 201-221.
- Ernestus, M., Van Mulken, M. & Baayen, R.H.** (2007). 'Ridders en heiligen en tijd en ruimte: Moderne stylometrische technieken toegepast op Oud-Franse teksten.' *Taal en Tongval* 58: 1-83.
- Faems, A.** (2001). 'Nu hoert, ghi heren, ende verstaet ende neemt exempel aen desen man. De functie van het vertellerscommentaar in "Seghelijn van Jherusalem".' *Millennium* 15/2: 114-139.
- Finet-Van der Schaaf, B.** (1987). *Etude comparée d' 'Aiol', chanson de geste du XIIe siècle et des fragments d' 'Aiol' en moyen-néerlandais*. Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling. Parijs: s.n.
- Fraeters, V.** (2004). 'Medioneerlandistiek in context. Literair-historici op zoek naar Hermes en Philologia.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 120/4: 298-308.
- Franck, J.** (1876). *Flandrijs. Fragment eines Mittelniederländischen Rittergedichtes*. Straatsburg: Trübner.
- Fritz, J.-M.** (1994). 'Tristan (Légende de).' In Bossuat, R. e.a. (red.), *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age*. Parijs: Fayard, p. 1445-1448.
- Gärtner, K. & Van Dijk, H.** (1999). 'Frankfurter Fragmente des mittelniederländischen Ritterromans „Sibeli en Aetsaert“.' In Honemann, V., Tervooren, H. e.a. (red.), *Sprache und Literatur des Mittelalters in den „Nideren Landen“*. Keulen: Böhlau, p. 105-116.
- Geirnaert, D.** (2000). '“Membra disiecta”. Banden met het versneden verleden.' In Jansen-Sieben, R., Janssens, J.D. & Willaert, F. (red.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 69. Hilversum: Verloren, p. 85-101.
- Geirnaert, D.** (2008). 'Museumstuk afgestoft: Antwerpse fragmenten van de "Jourdein van Blaves".' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 124/2: 96-105.

- Gerritsen, W.P.** (1963). *Die Wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten. Deel 1.* Assen: Van Gorcum.
- Gerritsen, W.P.** (1967). 'Les relations littéraires entre la France et les Pays Bas au Moyen Age: quelques observations sur la technique des traducteurs.' In *Moyen Âge et littérature comparée. Etudes de la littérature étrangère et comparée* 53. Parijs: Didier.
- Gerritsen, W.P.** (1975). 'Geschiedverhaal of schetskaart.' *De nieuwe taalgids*, 68/2: 89-109.
- Gerritsen, W.P.** (1979). 'Wat voor boeken zou Floris V gelezen hebben?' In *Floris V. Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw. Acht voordrachten gehouden tijdens een symposium te Muiderberg, 29 en 30 september 1978.* Den Haag: Nijhoff, p. 71-86.
- Gerritsen, W.P.** (1984). 'Walewein van Melle (anno 1118) en de Oudnederlandse Arturliteratuur.' *Naamkunde*, 16: 115-134.
- Gerritsen, W.P.** (1988). 'Vertalingen van Oudfranse litteraire werken in het Middelnederlands.' In Stuij, R.E.V. (red.), *Franse literatuur van de Middeleeuwen.* Muiderberg: Coutinho, p. 184-207.
- Goossens, J.** (2000). 'Oudnederlandse en Vroegmiddelnederlandse letterkunde.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 98/4: 241-272.
- Goossens, J.** (2004). 'Aiol.' In Wachinger, B. e.a. (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon.* Band 11. Berlijn: De Gruyter, p. 28-30.
- Goossens, J.** (2005). 'De schamele resten van de vroege Rijn-Maaslandse epiek.' *Verslagen & Mededelingen KANTL*, 115/1: 53-72.
- Gorissen, P.** (1972). 'Florent ende Durant.' *Verslagen & Mededelingen KANTL*, 82/3: 349-391.
- Gysseling, M.** (1980). *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300), reeks II, Literaire handschriften, dl. 1.* Den Haag: Nijhoff.
- Heeroma, K.** (1958). 'Nieuwe Middelnederlandse fragmenten.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 76/2: 95-102.
- Hegman, W.E.** (1958). 'Nog eens datering en attributie van de "Roman van Limborch".' *De nieuwe taalgids*, 51/3: 262-266.
- Hegman, W.E.** (1976). 'De fragmenten van een zogen. "Roman van Caesar", zijnde een Mnl. berijmde Romeinse geschiedenis.' *Spiegel der Letteren*, 18/2: 81-131.
- Hellinga, W.G.** (1953). 'De datering van de "Roman van Limborch" (Letterk. 195).' In De Vooy, C.G.N. (red.), *Vooy voor de Vooy: hulde-nummer ter gelegenheid van de 80ste verjaardag van prof. dr. C.G.N. De Vooy op 26 mei 1953.* Groningen/Jakarta: Wolters, p. 42-47.
- Hinskens, F. & Van Dalen-Oskam, K.** (2007). 'Kwantitatieve benaderingen in de taal- en letterkunde.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 123/1: 1-21.
- Hogenbirk, M.** (2009a). 'De carrière van de zwarte ridder Moriaen. Tussen «Conte du Graal» en «Aliscans».' *Queeste*, 16/1: 51-73.

- Hogenbirk, M.** (2009b). *Walewein ende Keye. Een dertiende-eeuwse Arturroman, overgeleverd in de Lancelotcompilatie*. Middelnederlandse Lancelotromans 10. Den Haag: Huygens-Instituut-KNAW <<http://www.waleweinendekeye.huygens.knaw.nl>> [23 februari 2011].
- Houthuys, A.** (2009). *Middeleeuws kladwerk. De autograaf van de 'Brabantse Yees-ten', boek VI (vijftiende eeuw)*. Schrift en schriftdragers in de Nederlanden 4. Hilversum: Verloren.
- Jansen-Sieben, R.** (ed.) (1970). *De borchgravinne van Vergi. Uitgave en commentaar*. Middelnederlandsche uitgaven 38. Gent: KANTL.
- Jansen-Sieben, R.** (ed.) (1985). *De borchgravinne van Vergi naar Handschrift-Van Hulthem en het Gentse fragment [...]. Derde, vermeerderde uitgave met een letterkundige uitleiding door F.P. Van Oostrom*. Utrecht: H&S.
- Janssens, J.D.** (1977). "Brabantse knipoojjes" in de roman van Heinric en Margriete in Limborch.' *Eigen schoon en de Brabander*, 60: 1-16.
- Janssens, J.D.** (1982). [Recensie van De Graaf, 1980]. *De nieuwe taalgids*, 75/3: 262-267.
- Janssens, J.D.** (1989). 'De Middelnederlandse, 'niet-historische' Arturroman. Vertaling of oorspronkelijke schepping?' In Van Oostrom, F.P. & Willaert, F., *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 14. Hilversum: Verloren, p. 121-132.
- Janssens, J.D.** (1992). 'De "Vlaamse" achtergronden van de "Lancelotcompilatie"'. Wat onzekerheden op een rijtje: Vlaams, Brabants of Hollands?' In Besamusca, B. & Brandsma, F. (red.), *De ongevalliche Lanceloet. Studies over de 'Lancelotcompilatie'*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 28. Hilversum: Verloren, p. 21-43.
- Janssens, J.D.** (1993). 'Omstreeks 1260: Pieter Vostaert voltooit de "Roman van Walewein". Het web van de Arturromans.' In Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. e.a. (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*, Groningen: Nijhoff, p. 23-28.
- Janssens, J.D.** (1995). 'Van publiek naar dichter; terug naar af? Een geschiedenis van de Middelnederlandse epiek.' In Van Oostrom, F.P. & Van Anrooij, W. (red.), *Grote lijnen. Syntheses over Middelnederlandse letterkunde*. Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 11. Amsterdam: Prometheus, p. 83-98 & p. 193-200.
- Janssens, J.D.** (1998). 'Subtiel vertellen. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen.' In Janssens, J.D. (red.), *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*. Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 18. Amsterdam: Prometheus, p. 9-35 & p. 273-285.
- Janssens, J.D.** (1998). 'Van Mierlo of Van Oostrom? Literaire netwerken in de Middeleeuwen.' In Janssens, J.D. (red.), *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*. Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 18. Amsterdam: Prometheus, p. 261-272 & p. 367-369.
- Janssens, J.D.** (2000). 'Een kwarteeuw Middelneerlandistiek: weifelen tussen algemene literatuurwetenschap en cultuurgeschiedenis.' In De Clercq, M. e.a. (red.), *Verzoenende veelzijdigheid. Huldebundel opgedragen aan prof. dr. H. van Gorp*. Brussel: Katholieke Universiteit Brussel, p. 109-126.

- Janssens, J.D.** (2002). 'Madelgijs en de 14de-eeuwse ridderroman. Een literairhistorische verkenning.' In De Schutter, G. & Goossens, J. (red.) (2002). *Van Madelgijs tot Malagis*. Gent: KANTL, 35-52.
- Janssens, J.D.** (2007). *In de schaduw van de keizer. Hendrik van Veldeke en zijn tijd (1130-1230)*. Zutphen: Walburg.
- Jonckbloet, W.J.A.** (1851). *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst. Deel I*. Amsterdam: Van Kampen.
- Jonckbloet, W.J.A.** (1888). *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Vierde druk*. Groningen: Wolters. < http://www.dbnl.org/tekst/jonc003gesc00_01/ > [24/02/2011].
- Kalff, G.** (1886). *Middelnederlandsche epische fragmenten*. Leiden: Sijthoff.
- Kalff, G.** (1906). *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Deel I*. Groningen: Wolters. < http://www.dbnl.org/tekst/kalf003gesc01_01/ > [24/02/2011].
- Kantola, M.** (1981). 'Über das "vlaemen mit der rede".' *Linguistische Studien der Akademie der Wissenschaften der DDR, Reihe A: Arbeitsberichte*, 77: 26-41.
- Kestemont, M. & Van Dalen-Oskam, K.** (2009). 'Predicting the Past: Memory-Based Copyist and Author Discrimination in Medieval Epics.' In Calders, T., Tuyls, K. & Pechenizkiy, M. (red.), *Proceedings of the Twenty-First Benelux Conference on Artificial Intelligence (BNAIC 2009)*. Eindhoven: Belgium-Netherlands association for Artificial Intelligence, p. 121-128.
- Kestemont, M.** (2007). 'Een onderzoek met stijl.' [Recensie van Van Driel, 2007]. *Queeste*, 14/2: 171-174.
- Kestemont, M.** (2010). 'Seghers wapenfeiten. Oude en nieuwe hypotheses omtrent de Trojeroman, het huis van Gaasbeek en het handschrift-Van Hulthem.' *Spiegel der Letteren*, 52/3: 249-275.
- Kestemont, M.** (2011). 'Tussen feit en fictie: over Roelands wapenschild en een Zuid-Vlaams ontstaansmilieu voor de Middelnederlandse Fierabras.' *Nederlandsche letterkunde*, 16: 1-18.
- Kestemont, M.** (in druk). 'Een "Assonantic Revival"? Een kwantitatief diachroon onderzoek naar de assonantie in de Middelnederlandse ridderepiek, met bijzondere aandacht voor de veertiende eeuw.' In Faems, A. & Hogenbirk, M. (red.), *Ene Andre tale. Tendensen in de Middelnederlandse late ridderepiek*. Middelieeuwse Studies en Bronnen 131. Hilversum: Verloren [2011].
- Kienhorst, H. & Mulder, H.** (1986). 'Copiïsten van Middelnederlandse literaire handschriften.' *Dokumentaal*, 15: 93-95.
- Kienhorst, H. & Tersteeg, J.** (ed.) (1987). 'Een handschriftfragment van de Middelnederlandse Borchgrave van Couchi.' In Cockx-Indesteghe, E. & Hendrickx, F. (red.), *Miscellanea Neerlandica: opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Leuven: Peeters, p. 199-220.
- Kienhorst, H. & Tersteeg, J.** (ed.) (1995). *De Brusselse en Nijmeegse fragmenten van 'Huge van Bordeeus'*. *Teksteditie, identificatie en plaatsing*. Cahiers Nederlandse Letterkunde 1995/2. Groningen: Nederlands Instituut.

- Kienhorst, H.** (1988). *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*. Deventer Studiën 9. Deventer: Sub Rosa.
- Kienhorst, H.** (1998). 'Fragment van een onbekende Middelnederlandse ridderroman over Willem van Oringen.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 114/2: 125-137.
- Kienhorst, H.** (1999). 'De *Wrake van Ragisel*-fragmenten. Lay-out en opkomst van het literaire handschrift in de dertiende eeuw.' *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*, 6: 49-66.
- Kienhorst, H.** (2005). *Lering en stichting op klein formaat. Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament. Deel 2. Miscellanea Neerlandica 31*. Leuven: Peeters.
- Klein, J.W.** (1989). 'De Gentse fragmenten van "Karel ende Elegast".' *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 105/2-3: 85-131.
- Klein, J.W.** (1995). "Het getal zijner jaren is onnaspeurlijk". Een herijking van de dateringen van de handschriften en fragmenten met Middelnederlandse ridderepiek.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 111/1: 1-23.
< http://www.dbnl.org/tekst/klei021geta01_01/ [24/02/2011].
- Klein, J.W.** (1997). 'Bijdrage tot re-reconstructie van de "Karel ende Elegast".' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 113/3: 222-242.
- Klein, J.W.** (1998a). 'De status van de *Lancelotcompilatie*: handschrift, fragmenten en personen.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 114/2: 105-124.
- Klein, J.W.** (1998b). 'Repliek: Oraliteit en de "Karel ende Elegast".' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 114/3: 222-225.
- Knuttel, J.A.N.** (1937). 'Vroege Nederlandsche letteren.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 56: 185-205.
- Kuiper, W. & Biemans, J.A.A.M.** (ed.) (2004). 'Jourdein van Blaves: editie van de bewaard gebleven fragmenten.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 120/3: 211-246.
- Kuiper, W.** (1989). *Die riddere metten witten scilde: oorsprong, overlevering en auteurschap van de Middelnederlandse 'Ferguut', gevolgd door een diplomatische editie en een diplomatisch glossarium*. Thesaurus 2. Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman.
- Kuiper, W.** (1998). 'De filoloog als patholoog-anatoom.' *Queeste*, 5/2: 172-180.
- Kuiper, W.** (1999). 'Column 9911.32. Een lyoen rampant, van kelen root.' *Neder-L. Elektronisch tijdschrift voor de neerlandistiek*. <<http://www.neder-l.nl/bulletin/1999/11/991132.html>> [23/02/2011].
- Leendertz, P.** (ed.) (1912). *Floris ende Blancefloer van Diederic van Assenede*. Leiden: Sijthoff.
- Lens, M.J.** (2004). *Huge van Bordeus. Een ridder van Karel de Grote op avontuur in het Oosten*. Doctoraatsproefschrift. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Lie, O.S.H.** (1987). *The Middle Dutch Prose Lancelot. A study of the Rotterdam Fragments and their place in the French, German and Dutch 'Lancelot en prose' tradition*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

- Lie, O.S.H.** (1994). 'What is truth? The Verse-Prose Debate in Medieval Dutch Literature.' *Queeste*, 1/1: 34-65.
- Lievens, R.** (1958). 'Een Middelnederlandse roman van Florimont.' *Spiegel der Letteren*, 2: 1-33.
- Lievens, R.** (1960). 'De dichter Hein van Aken.' *Spiegel der Letteren*, 4: 57-74.
- Mak, J.J.** (1952). 'Terugggevonden fragmenten van een "Roman van Iechemias"?' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 70/1: 3-19.
- Mak, J.J.** (ed.) (1970), *Diederick van Assenede. Floris ende Blancefloer*. Derde druk. Klassieken uit de Nederlandse letterkunde. Den Haag: Nijhoff.
- Micha, A. & Ruby, B.** (1994), 'Guillaume le Clerc.' In Bossuat, R. et al., *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age*. Parijs: Fayard, p. 627-628.
- Minnen, B. & Claassens, G.** (ed.) (2005). 'De Roman van Lancelot in Middelnederlands proza. Het fragment-Wezemaal.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 121/2: 169-183.
- Nichols, S.G.** (1997). 'Why material philology? Some thoughts.' *Zeitschrift für deutsche Philologie* 116: 10-30.
- Oppenhuis De Jong, S.I.** (2003). *De Middelnederlandse 'Perceval'-traditie. Inleiding en editie van de bewaarde fragmenten van een Middelnederlandse vertaling van de 'Perceval' of 'Conte du Graal' van Chrétien de Troyes, en de 'Perchevael' in de Lancelotcompilatie*. Middelnederlandse Lancelotromans 9. Hilversum: Verloren.
- Peeters, J.** (1983). 'Die mittelniederländische Übersetzung des «Nibelungenliedes».' In Ester, H., Van Gemert, G. & Van Megen, J. (red.), *Ars et Ingenium. Studien zum Übersetzen*. Amsterdam/Maarssen: Apa-Holland University Press, p. 117-138.
- Pfeijffer, L. & Wielaard, R.** (ed.) (1994). 'De Middelnederlandse fragmenten van de 'Flovent'.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 110/2: 81-114.
- Piot, C.** (1875). 'Fragment d'un poëme flamand inédit imité de "Li roumans de Berte aus grans piés".' *Bulletins de l'Académie Royale des Sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, Deuxième série/40: 155-165.
- Reynders, A.** (2002). *De Middelnederlandse 'Parthonepeus van Bloys' en zijn Oudfranse origineel. Een studie van de vertaal- en bewerkingstechniek*. Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis 8. Leuven: Peeters.
- Reynders, A.** (2005). 'Phesonie die wel geleerde. Een feministische lectuur van de Roman van Cassamus.' In Sleiderink, R., Uyttersprot, V. & Besamusca, B. (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen*. Davidsfonds Literair 16. Leuven: Davidsfonds, p. 153-171.
- Reynders, A.** (2006). 'Hoe boosaardig zijn de listen te Chiefdore? *Reinaerdie* in de *Parthonepeus van Bloys*.' *Spiegel der Letteren*, 48/3: 263-280.
- Reynders, A.** (2009). 'Une lecture critique des Vœux du paon.' Een literaire analyse van de Oudfranse brontekst van de 'Roman van Cassamus'. Recensie van Bellon-Méguelle, H. (2008), *Du temple de Mars à la chambre de Vénus. Le beau jeu courtois dans les Vœux du paon*. Parijs/Genève: Honoré Champion/Slatkine. *Queeste*, 16/2: 182-188.

- Ruby, C.** (1994). 'Floire et Blancheflor.' In Bossuat, R. e.a. (red.), *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age*. Parijs: Fayard, p. 449-450.
- Schepers, K. & Kienhorst, H.** (ed.) (red.) (2010). *Het Wiesbadense handschrift. Handschrift Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10*. Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden 11. Hilversum: Verloren.
- Serrure, C.P.** (1858). 'Diederic van Assenede.' *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis*, 2: 333-347.
- Sleiderink, R.** (2003). *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*. Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 25. Amsterdam: Prometheus. < http://www.kubrusel.ac.be/onderwijs/personeel/sleiderink/sleiderink_stem_van_de_meester.pdf> [24 februari 2011].
- Smet, G.A.R.** (1995). 'Trierer Floyris.' In Wachinger, B. e.a. (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Berlijn: De Gruyter. Band 9: p. 1043-1047.
- Sonnemans, G.** (1995). *Functionele aspecten van Middelnederlandse versprologen*. Boxmeer: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Spiegel, G.M.** (1995). *Romancing the Past. The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth-Century France*. New Historicism 23. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Spijker, I.** (1990). *Aymijns kinderen hoog te paard. Een studie over 'Renout van Montalbaen' en de Franse 'Renaut'-traditie*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 22. Hilversum: Verloren.
- Spijker, I.** (2004). 'Gheraert van Viane.' *Olifant*, 23: 63-78.
- Steinhoff, H.-H.** (1995). 'Niederfränkischer Tristan.' In Wachinger, B. e.a. (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Berlijn: De Gruyter. Band 6: p. 994-995.
- Stufkens, R.** (1993). 'Moriaen.' In Gerritsen, W.P. & Van Melle, A.G., *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen: SUN, p. 235-237.
- Te Winkel, J.** (1922). *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Deel 1: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van Middeleeuwen en Rederijkerstijd (1)*. Haarlem: Bohn. < http://www.dbnl.org/tekst/wink002ontw00_01/> [24 november 2011].
- Tervooren, H.** (2008). 'Een tweede proefvlucht naar het zwarte gat van de veertiende eeuw: de opvattingen van een germanist.' (Vert. Strijbosch, C.), in Grijp, L.P. & Willaert, F. (red.), *De fiere nachtegaal: het Nederlandse lied in de middeleeuwen*. Amsterdam: AUP, p. 75-90.
- Tilvis, P.** (1959). 'Über die unmittelbaren Vorlagen von Hartmanns "Erec" und "Iwein", Ulrichs "Lanzelet" und Wolframs "Parzival".' *Neuphilologische Mitteilungen* 60: 29-144.
- Uyttersprot, V.** (1989). 'Discussieverslag [bij J.D. Janssens 1989].' In Van Oostrom, F.P. & Willaert, F., *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 14. Hilversum: Verloren, p. 132-134.

- Van Dalen-Oskam, K. & Van Zundert, J.** (2007). 'Delta for Middle Dutch – Author and Copyist Distinction in *Walewein*.' *Literary and Linguistic Computing*, 22/3: 345-362.
- Van den Berg, E.** (1983). *Middel nederlandse versbouw en syntaxis. Ontwikkelingen in de versifikatie van verhalende poëzie ca. 1200 – ca. 1400*. Utrecht: H&S.
- Van den Berg, E.** (1985). 'De Karelepiek. Van voorgedragen naar individueel gelezen literatuur.' In Van Buuren, A.M.J. e.a. (red.), *Tussentijds: bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*. Utrecht: H&S, p. 9-24.
- Van den Berg, E.** (1986). 'Over het lokaliseren van Middelnederlandse rijmteksten.' *Verslagen & Mededelingen KANTL*, 1986/3: 305-322.
- Van den Berg, E.** (1987). 'Genre en gewest. De geografische spreiding van de riderepiek.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 103/1: 1-36. <http://www.dbnl.org/tekst/berg006genr01_01/> [22 februari 2011].
- Van den Bergh, L.Ph.C.** (1846-1847). *Roman van Heinric en Margriete van Limborch, gedicht door Heinric*. Twee delen. Leiden: Luchtmans.
- Van den Bergh, L.Ph.C.** (1852). 'Fragmenten van Oud- en Middel-Nederlandsche poëzij en proza.' *Nieuwe reeks der werken van de van de maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden*, 7/1: 118-141.
- Van der Have, J.B.** (1990). *Roman der Lorreinen. De fragmenten en het geheel*. Schiedam: Scriptum.
- Van der Have, J.B.** (1993). 'Lorreinen.' In Gerritsen, W.P. & Van Melle, A.G. (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen: SUN, p. 132-137.
- Van der Have, J.B.** (2005). 'De Middelnederlandse Karelepiek: de fragmenten en het geheel.' In Besamusca, B. & Tigelaar, J. (red.), *Karolus Rex. Studies over de middeleeuwse verhaaltraditie rond Karel de Grote*. Hilversum: Verloren, p. 77-92.
- Van der Horst, J.M.** (2008). *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis. Deel 1*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Van Dijk, H.** (1993). 'Roelant.' In Gerritsen, W.P. & Van Melle, A.G. (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen: SUN, p. 283-291.
- Van Dijk, H.** (1997). 'Ogier van Denemarken.' *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*, 47: 39-48.
- Van Driel, J.** (2003). 'Stijlen van onderzoek. Anderhalve eeuw medioneerlandistiek vanuit stilistisch perspectief.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 119/2: 97-111.
- Van Driel, J.** (2007a). *Prikkeling der zinnen. De stilistische diversiteit van Middelnederlandse epische poëzie*. Zutphen: Walburg.
- Van Driel, J.** (2007b). 'Vlaamse meesters. Vergi, Rose, Aiol en anderen.' *Neerlandistiek.nl* 07.13 < <http://www.neerlandistiek.nl/07.13/> > [23 februari 2011].

- Van Gijsen, A.** (1993). 'Beerte met de brede voeten.' In Gerritsen, W.P. & Van Melle, A.G. (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen: SUN, p. 67-70.
- Van Loey, A.** (1965). *Middelnederlandse spraakkunst*. Vierde herziene uitgave. Groningen: Wolters.
- Van Mierlo, J.** (1928). *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche letterkunde*. Antwerpen/Brussel/Leuven: Standaard.
- Van Mierlo, J.** (1939). *De letterkunde van de Middeleeuwen tot omstreeks 1300*. Antwerpen/Brussel/Den Bosch: Standaard.
- Van Mierlo, J.** (1944). 'De echtheid van de *Heimelichede der Heimelicheit* als werk van J. van Maerlant.' In Draye, H. (red.), *Feestbundel H.J. van de Wijer. Den jubilaris aangeboden ter gelegenheid van zijn vijftienvigjarig hoogleraarschap aan de R.K. Universiteit te Leuven (1919-1943)*. Leuven: Instituut voor Vlaamse Toponymie, p. 235-246.
- Van Oostrom, F.P.** (1981). '*Lantsloot vander Haghedochte*': *onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de 'Lancelot en prose'*. Middelnederlandse Lancelotromans 1. Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgeversmaatschappij.
- Van Oostrom, F.P.** (1984). 'Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters?' *Literatuur*, 1: 327-335.
- Van Oostrom, F.P.** (1985). 'Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde.' In Van Buuren, A.M.J. e.a. (red.), *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*. Utrecht: H&S, p. 198-216 & p. 355-357.
- Van Oostrom, F.P.** (1987). 'Het verraad van Pepijn (Leiden, U.B., Ltk. 1199).' In Buitink, S., Van Buuren, A.M.J. & Spijker, I. (red.), *Rapiarijs. Een afscheidsbundel voor Hans van Dijk*. Utrecht: Instituut De Vooys, p. 83-84.
- Van Oostrom, F.P.** (1992). 'Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van de Middelnederlandse letterkunde.' In Van Oostrom, F.P., *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en en hun publiek*. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 6. Amsterdam: Prometheus, p. 117-135 & p. 296-298.
- Van Oostrom, F.P.** (1996) *Maerlants wereld*. Amsterdam: Prometheus.
- Van Oostrom, F.P.** (2003). *Academische kwesties. Van middeleeuwse literatuur naar universiteit en maatschappij*. Oratie uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Universiteitshoogleraar in de letteren aan de Universiteit Utrecht op vrijdag 15 mei 2003. <http://igitur-archive.library.uu.nl/oratie/2007-1106-200151/Oostrom_Frits_van_oratie.pdf> [23/02/2011].
- Van Oostrom, F.P.** (2005). 'Grote oorzaken, kleine gevolgen? Over een bijfiguur in de *Flovent*, en het primaire publiek van de Middelnederlandse ridderroman.' In Besamusca, B. & Tigelaar, J. (red.), *Karolus Rex. Studies over de middeleeuwse verhaaltraditie rond Karel de Grote*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 83. Hilversum: Verloren, p. 105-116.

- Van Oostrom, F.P.** (2006). *Stemmen op schrift. Een geschiedenis van de Nederlandse literatuur van het begin tot 1300*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Van Oostrom, F.P. & Willaert, F.** (red.) (1989). *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 14. Hilversum: Verloren.
- Van Uytven, R.** (1983). 'Historische knipoogjes naar "Heinrich ende Margriete van Limborch".' *Bijdragen tot de geschiedenis*, 66/1-2: 3-10.
- Verbeke, W., Janssens, J.D. & Smeyers, M.** (red.) (1987). *Arturus Rex: Koning Artur en de Nederlanden. Deel 1*. *Mediaevalia Lovaniensia series 1, studia* 26. Leuven: Leuven University Press.
- Verdam, J.** (1878). *Seghelijn van Jherusalem. Naar het Berlijnsche handschrift en den ouden druk*. Leiden: Brill.
- Vernay, P.** (1980). 'Maugis d'Aigremont'. *Chanson de geste*. *Romanica Helvetica* 93. Bern: Francke.
- Verschaeren, J.** (1973). *Inventaris van het archief van de abdij van Beaupré te Grimminge*. Brussel: Algemeen Rijksarchief.
- Verwijs, E.** (ed.) (1869). *Roman van Cassamus*. Groningen: Wolters.
- Von Fallersleben, Hoffmann A.H.** (1836). *Horae Belgicae. Pars tertia*. Leipzig: Brockhaus.
- Wackers, P.** (1989). "'Geschiedverhaal of schetskaart" revisited. Overwegingen bij de studie van Middelnederlandse letterkunde.' In Van Oostrom, F.P. & Willaert, F., *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 14. Hilversum: Verloren, p. 223-242.
- Weicker, T.S.** (2001). "'Dô wart daz bûch ze Cleve verstolen". Neue Überlegungen zur Entstehung von Veldekes „Eneas“. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 130/1: 1-18.
- Wells, D.A.** (1971). 'Source and Tradition in the *Moriaen*.' In King, P.K. & Vincent, P.F. (red.), *European Context. Studies in the history and literature of the Netherlands presented to Theodoor Weevers*. Cambridge: Modern Humanities Research Association.
- Willaert, F.** (1993). '1174: Hendrik van Veldeke wordt de werktekst van zijn eigen 'Eneas'-roman ontstolen. De Franse hofliteratuur via het Maasland in het Duitse rijk.' In Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. e.a. (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Nijhoff, p. 6-11.
- Willaert, F.** (1995). [Recensie van Besamusca, 1993]. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 111/3: 258-261.
- Willaert, F.** (1998). 'Een proefvlucht naar het zwarte gat: de Nederlandse liedkunst tussen Jan I van Brabant en het Gruuthusehandschrift.' In Willaert, F. (red.), *Veelderhande liedekens: het Nederlandse lied tot 1600: Symposium Antwerpen, 28 februari 1996*. Leuven: Peeters, p. 30-46.
- Willaert, F.** (2010). *De ruimte van het boek. Literaire regio's in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen*. Bert van Selm-lezing 19. Leiden: Stichting Neerlandistiek.

- Willems, J.F.** (1843). 'Fragment van het oude riddergedicht Willem van Oranje.' *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands* 7: 186-208.
- Williams, H.F.** (1994). 'Floovant.' In Bossuat, R. e.a. (red.), *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age*, Parijs: Fayard, p. 450.
- Winkelman J.H.** (1993). 'Floris ende Blanchefleur.' In Gerritsen, W.P. & Van Melle, A.G. (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen: SUN, p. 132-137.
- Winkelman, J.H.** (1994). 'Intertekstualiteit als probleem.' [Recensie van Besamusca, 1992]. *Queeste*, 1/1: 85-96.
- Zellmann, U.** (2003). 'Doppelte Gewalt. Die niederdeutsche Lesart des Zwillingsromans "Valentin und Namelos".' In Lehmann-Benz, A., Zellmann, U. & Küsters, U. (red.), *Schnittpunkte. Deutsch-Niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. München: Waxmann Münster, p. 145-166.

